

Oplysningstiden i Hertugdømmerne.*)

(Tiden fra ca. 1773—1817)

Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.

Af Hans Hejselbjørg Paulsen.

III.

Adlers Skoletanker og Reformplaner, som realiseredes i hans Skoleregulativer og i den store Skolelov af 1814, gav — som vi senere faar at se — Anledning til en hel Del Uro og Stridigheder. Imidlertid maa de nærmest betragtes som en Slags Udløbere af den store aandelige Kamp, som i Slutningen af Halvfemserne udspillede i Hertugdømmerne: *Agendestriden*. For at forstaa hele den aandelige Situation i Hertugdømmerne ved Aarhundredskiftet er det nødvendigt, at vi først omtaler denne Kamp nærmere for derved ogsaa at faa stiftet Bekendtskab med en Del af de førende Navne i Tiden. I *Agendestriden* indblandes nemlig saa at sige alt og alle, og kaldet eller ukaldet afgiver enhver af nogen Betydning sit Votum i denne Sag. Ja, fra alle Egne og fra alle Befolkningslag lyder — hvad der ellers er yderst sjældent i de Tider — vox populi. Det er vel første Gang, at »Folkets Røst« lyder saa kraftigt i Hertugdømmerne, at vi endnu, takket være et stort Arkivmateriale, kan opfatte de enkelte Stemmer. Derfor er Aarene omkring Aarhundredskiftet ikke alene Uroens Aar i Hertugdømmerne, men de er ogsaa interessante Aar i disse Egenes Historie.

3.

Rationalismen i Kirken.

A. Generalsuperintendent Adler.

Da den gamle Adam Struensee — Generalsuperintendent siden 1760 — var død i 1791, syntes Vejen fri for den

*) Nærværende Arbejde bygger i væsentlig Grad paa hidtil utrykte Kilder. Til Arkivstudier i Ind- og Udland har jeg modtaget Understøttelse af den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, for hvilken Understøttelse jeg bringer Direktionen min ærbødige Tak.

nye Tid og dens Mænd, saa de kunde gaa indenfor i selve Kirken for at »rydde op og forbedre«. — Struensee havde, trods sin høje Alder, dog stadig været en Mand, hvis Modstand man maatte regne med, og saa længe han beklædte Embedet som Generalsuperintendent i begge Hertugdømmer, gik Oplysningstidens Aktører lidt stille med Dørene, selv om de saa larmede nok saa meget udenfor Kirken.

Meget afgang nu af, hvem der i denne bevægede og for Kirken saa kritiske Tid skulde blive Struensees Efterfølger.

Til Generalsup. over Holsten udnævntes **J o h a n n L e o n h a r d t C a l l i s e n**, (født i Preetz 1738) en Struensee nærstaaende Mand, en stille lærd, udpræget Ireniker, som Teolog en Mand af den gamle Skole. Selv om Oplysningstidens Mænd ingenlunde kunde røgne ham for en Forbunds-fælle, ansaa de ham til Gengæld heller ikke for en hvas Modstander. Dertil syntes han for fredsommelig.

Superintendenturet i Slesvig overdroges derimod i 1792 en helt anden Mand, den daværende tyske Hofpræst og Prof. extraordinarius theol. i København **D r . J . G . C . A d l e r**.

Siden Andreas Højers Død (1728) havde Embedet været besat med Udlændinge. Nu kom med Adler en fødst Slesviger¹⁾ i denne ansvarsfulde og meget krævende Stilling. Valget faldt tillige paa en meget ung Mand. Kun 35 Aar gammel, altsaa som een af Tidens egne, naaede Adler den højeste Stilling i Kirken, og i samfulde 42 Aar beklædte han Embedet, — siden 1806 tillige ogsaa som Generalsuperintendent over Holsten.

Alene af den Grund maa Adler nævnes som en af Hovedpersonerne, naar vi beskæftiger os med Oplysningstiden i Hertugdømmerne. Thi som Kirkens Øverste i næsten to Menneskealdre har denne Mand haft en meget betydelig Indflydelse paa Folkets aandelige Liv, og hans Indflydelse spores endvidere paa mangfoldige andre Omraader. I utallige

¹⁾ Dette maa dog i høj Grad forstaas cum grano salis. Vel var Adler født i Arnæs ved Slien, men hans Slægt var af tysk Afstamning (Faderen fra Brandenburg).

Forhold har Kancelliet i København spurgt ham til Raads, og der er maaske næppe udkommen en eneste mere betydelig Lov eller sket nogen Ændring i Forhold vedrørende Hertugdømmerne, uden at denne Mands Votum i Forvejen var indhentet. Blandt Arkivalierne vedrørende denne Tids Historie vidner endnu utallige større og mindre Aktstykker om denne Mands Indflydelse, Samvittighedsfuldhed og Flid.

Adler fødtes i Arnæs Præstegaard 8. Dec. 1756.¹⁾ Faderen, Georg Christian Adler, forflyttedes imidlertid allerede 1758 til Altona, hvor han senere blev Præst. I Altona har Adler altsaa levet sin Barndom, først undervist hjemme af Faderen, senere i Byens Gymnasium. Allerede som Gymnasiast vakte hans sproglige Begavelse store Forhaabninger; han udgav saaledes allerede 1773 en Samling jødiskretslige Kontrakter paa Nyhebraisk. 1775 immatrikuleredes han ved Kiels Universitet, hvor hans Hovedstudium vel blev Teologi, men hermed forbandt han tillige Studier af de semitiske Sprog. To Aar senere kom han til København, (hvilket var ret enestaaende i de Tider, at en holstensk Student tog til Københavns Universitet), hvor han vandt Guldbergs Velvilje. Han fortsatte her sine sproglige Studier og blev snart omtalt for sit omfattende Kendskab til den rabbinisk-talmudiske Litteratur. Guldberg fulgte med nøje Opmærksomhed den unge Adler, ikke mindst fordi denne ogsaa havde henvendt sine Studier paa den kritiske Undersøgelse af de bibelske Haandskrifttekster, et Emne, som netop dengang sysselsatte mange Lærde i Tyskland. Ved Guldbergs Anbefaling fik Adler et kgl. Rejsestipendium — tilligemed Zoëga — og sjældent har vel danske Stipendier baaret bedre Frugt end netop disse. 1780—82 rejste Adler i Tyskland, Holland, Frankrig og Italien, undersøgte bl. a. græske og orientalske Haandskrifter, stadig især med Bibelkritiken for Øje. Især blev hans Ophold i Florens og Rom af stor Betydning for

¹⁾ Litt.: Aage Dahl: Sønderjyllands Bispehistorie p. 68—72, Kbhvn. 1932. Bricka: Biogr. Læksk. I p. 101 ff. (H. F. Rørdam), anden Udg. I (Dr. Neiiendam). Videre Henvisninger findes de nævnte Steder.

ham og hans Studier. I Rom, hvor Adler opholdt sig længst, naaede han at slutte Venskab med mange betydelige lærde, deriblandt selveste Kardinal Stefan Borgia, og herved gaves der ham Adgang til mange hidtil lidet kendte Kilder. Ved sit behagelige Væsen og sin kloge Fremtræden skaffede han sig Adgang til disse Kredse og forstod at drage Fordele deraf.¹⁾ Her kom han ogsaa i Berøring med indfødte Arabere, som skaffede ham Indsigt i moderne Arabisk og dets forskellige Dialekter.

Efter hans Hjemkomst igen var Guldberg ham stadig meget bevaagen, og Adler blev i 1783 — kun 27 Aar gammel — Professor i Syrisk i København. I nogle Aar arbejdede han nu med tekstkritiske Spørgsmaal og Haandskriftsundersøgelser, og alt tydede paa, at Adlers Fremtid laa i København som Professor og Videnskabsmand.

Imidlertid fulgte han ogsaa godt med i Tidens teologiske og kirkelige Spørgsmaal, og efter 1785 var han tillige Sognepræst ved Frederikskirke, dengang Kristianshavns tyske Kirke. Resultatet af sine Studier fremlagde han i sit dengang betydningsfulde men nu forældede Værk *Novi Testamenti Versionis Syriacae* — København 1789, som sammen med andre lærde Værker skaffede ham internationalt Ry. Samtidig gik han hurtigt frem ad Hæderens Bane i København, han blev Prof theol., tysk Hofpræst, Dr. theol., Medlem af Missionskollegiet m. m.

Med Rette ansaa Samtiden ham for en lærd Mand og grundig Forsker, og Adler nød ogsaa Ry som en betydelig Prædikant. Om det sidste vidner saa mange Udtalelser fra vidt forskellige Mænd, saa man kan slutte herudfra, at hans Forkyndelse maa have været af betydelig Værdi for mange af hans samtidige. Een af dem — Fallesen ved Trinitatis Kirke — skriver t. eks. »Adler forenede to meget sjældne Egenskaber, nemlig grundig Erudition og sand Popularitet. Hans Skrifter vidner om de første, og om det sidste hans offentlige Foredrag²⁾»

¹⁾ At Adler har følt sig i Taknemlighedsgæld til Kardinal St. B. ses af, at han kaldte sin anden Søn: Stephan Borgia Adler. (* i København 1792, † som Provst over Pinneberg Provsti).

²⁾ d. v. s. Prædikener.

til Folket. Jeg har ej været saa lykkelig at høre ham ofte, men aldrig hørte jeg ham uden at blive rørt, og den Rørelse var af Varighed, da han aldrig søgte at røre Hjertet uden gennem Forstanden, og det i det klareste, for den simpleste Mand forståeligt Sprog. Hans Udvortes var den ædle Simplicitet, med faa, men naturlige Gestikulationer. Det var som Sandheden personificeret. — Det var Johannes den anden!¹⁾ En anden¹⁾ »gav gerne en Dag af mit Liv bort blot for at høre en eneste Periode af hans (Adlers) Daabstaler« — »Allerede hans Legemsbygning og herlige Holdning, den Alvor og Værdighed, hvormed han optraadte, forbunden med Sagtmodighed og Mildhed, er uforglemmelig. — Han ivrede altid for Kristendom i Gerning, undgik al ufrugtbar Dogmatik og Polemik. Sand Forbedring vilde han udvirke.«²⁾ Selv J. P. Mynster og Claus Harms, som jo dog begge var saa forskellig fra Adler, satte Pris paa ham, Mynster tillagde endog hans Forkyndelse betydelig Værdi, saa at han var taknemmelig for den Indflydelse, Adler havde haft paa ham.³⁾ Og Claus Harms, hans store Modstander, tilegnede ham sin Katekisme.

Adlers stærke Appel til den moralske Bevidsthed faldt i Tidens Smag, og den Ros, som Cramer i sin Tid havde høstet, overførtes nu paa Adler.

Det kunde alsaar ikke vække Forbavselse nogensteds, at denne Mand, som tillige stod højt anskrevet i alle betydelige Kredse i København, i 1792 udnævntes til Generalsuperintendent over Slesvig. Han var jo »en moderne Mand«, havde allerede et verdenskendt Navn som Videnskabsmand, var ivrig for at udbrede og fremme een af Tidens Yndlingstanker: »fornuftig« Kristendom. Og man forventede, at just Adler var Manden, som kunde reorganisere Latinskolerne i Hertugdømmerne, hvis Tilstand jo — som vi i det foregaaende har set — havde voldt Tydske Kancelli en ikke ringe Del Bryderier.

Adlers Studieaar faldt i den flade Oplysnings og den

¹⁾ P. Ber. 1811 p. 324.

²⁾ Pastor Friedrichsen i Falcks Archiv I. 1842, p. 559 f.

³⁾ Mynster, Meddelelser af mit Levnet, p. 35 f.

falske Humanitets Tidsalder, og ingen maa derfor vente, at han blev andet end et Barn af sin Tid.

De to Hovedopgaver, han straks som Generalsuperintendent satte sig, viser da ogsaa tilfulde, at han ønskede at gaa forrest blandt Oplysningstidens Aktører. For Adler var det store Maal, som en Kirkens Mand og patriotisk Statsborger burde stræbe efter: Mængdens »Oplysning«. Naar blot Kundskab og en overfladisk Oplysning meddeltes Mængden, saa vilde alt blive godt. Denne Tankegang begrunder hans store Interesse for Folkeskolen, og vi vil senere se, at Adler her har udført et Arbejde, som han godt kunde være bekendt. Ikke mindre end 450 Distriktsskoler fik han oprettet og organiseret i Hertugdømmerne i sine første 10—20 Embedsaar.

Og for det andet. Som Superintendent ønskede Adler at gøre Tiden Indrømmelser for derved at vende Strømmen, der gik bort fra Kirken. Derfor skulde alt i Kirken indrettes »fornuftigt«. Selv Kirkens Røst skulde ændres, »for at den tænken- de Tilhører ikke kyses bort«.

Derfor viste Adler sig straks som Generalsuperintendent som en udpræget Modstander af Evangeliets klare og utvetydige Tale til Mennesker. I Stedet for skulde der lyde et forkortet, for ikke at sige et forkvaklet Evangelium. Ogsaa i den Henseende er Adler ganske et Barn af sin Tid. I en for Kirken meget kritisk Tid vil han »modernisere« Gudstjenesten og Forkyndelsen, dels ved at gøre Gudstjenesten »interessant, kort og afvekslende«, dels ved at »reformere« Prædikenen, der nu — ganske vist fra et supranaturalt Grundlag — især skal være en Appel til Tilhørernes moralske Bevidsthed. Skolens og Kirkens »Forbedring« er altsaa fra første Færd den unge Generalsuperintendents store Maal, og fra sit Ophold i København vidste han, at han kunde regne med Tydske Kancellis Embedsmænd som gode Forbundsfæller.

Vi faar senere at se, at hvor moderne han end var, og hvor stor han end var som »Tidens Mand«, saa tog han dog grundig Fejl af Tiden — og af Mennesket.

Netop paa de Punkter, hvor Svaret paa Tidens Krav burde have været et »non possumus«, der firede han, der indlod han sig paa det ene Kompromis efter det andet, og det maatte nødvendigvis faa skæbnesvangre Følger for ham selv og især for den Kirke, han utvivlsomt ønskede at tjene. Det ligger klart for Dagen, at netop denne Mands Vaklen og Nølen, Eftergivenhed og gøren Indrømmelser blev Kirken til Skade i dens Tjeneste med Evangeliet. I en Tid hvor Kirken i Hertugdømmerne trængte til en kraftig og fast Haand, til en Mand, som mod al fremstormende Vantro stod klippefast, og utrætteligt med Mund og Pen hævdede Kristendommens Sag, ligegyldig om Haan og Spot haglede nok saa stærkt ned; i en saadan Tid, som krævede en Mands Indsats fuldt og helt, spillede Adler Cunctatores Rolle, han blev det skæbnesvangre Kompromis Mand. »Den forsigtige Nøler«, — men ingen Ennius traadte nogensinde frem og sagde, at ved hans Nølen frelstes Skibet. Skal vi, nu Hundrede Aar efter denne Mands Død, fælde nogen Døm over ham som Kirkehyrde, da kan det kun være den: Han var en Lejetjener, som krøb i Skjul, da Ulven dukkede op. Og den »Kirke«, han ønskede fremmet, var ikke nogen kristen Kirke. Det er et Spørgsmaal om »Kirken« i Hertugdømmerne i vor Periode overhovedet var en kristen Kirke. Og det er det tragiske ved Adler og hans Styre. Al hans Klogskab, Emsighed og Flid, alle Frederik VI.s Hæderstegn hvormed Adler blev overøst (1798 blev Adler Slotspræst paa Gottorp, 1806 tillige Generalsuperintendent over Holsten, 1807 ophøjet i II. Rangklasse, 1809 Ridder af Db., 1811 Kommandør af Db., 1815 Dbm., 1817 Storkors af Db.), al den Paneegyrik, som Samtiden ofrede ham i Prosa og Poesi kan ikke udlette den Kendsgerning.

Da Adler hen paa Sommeren i 1833 for sidste Gang var paa Visitats i de nordslesvigske Sogne, overbragte een af hans Beundrere, Pastor Wulff i Rise, ham et Hyldestdigt,¹⁾ som baa- de er betegnende for Samtidens, d. v. s. Oplysningstidens Syn

¹⁾ Abt. 18. Visitatorialia Apenradensia 1833, Staatsarch. Kiel.

paa Adler, og som ogsaa — i svulstige Ord og Vendinger — omtaler Adlers Maal og Resultat.

Pastor Wulff sammenligner i Indledningsversene Adler med Solen, der forandrer Nat til Dag, og som paa sin Vej over Himlen jager de mørke Skyer paa Flugt, det hedder saa i det følgende:

So auch, hehrer Greis! begannest
 Du im Geisteslicht die Bahn,
 So erleuchtend auch gewannest
 Sieg du überm Glaubenswahn.
 Treibend vor dir Wolk' auf Wolke
 aus der Kirche Heiligthum,
 im erleuchtet frohen Volke
 Suchend deinen schönsten Ruhm.

Men i 1833 var det de gamle, som forlystede sig indbyrdes og bragte hinanden smukke Komplimenter. Det unge Slægtled brugte helt andre Ord om Adler og hans Virksomhed i Kirken. De talte om Vantro og om Adler og hans Styre som en Tid, »hvor der ingen Vagt var i Kirken«¹⁾ og de sørgede for, at Adler med samt hans Følgeskab og alt, hvad de havde arbejdet med, blev færged ud paa Glemselens Hav. Det levende Liv havde ikke Brug for det. Og saadan har det været siden.

Saa forskellig var disse to Slægtled i Hertugdømmerne, saa hurtigt vendtes Ros til Dadel.

Vi vil nu i det følgende se nærmere paa de kirkelige Forhold i Hertugdømmerne under Rationalismen, altsaa paa Adlers Embedstid. Hans Navn er jo særlig knyttet til hans berøgtede Agende (en Gudstjenesteordning). Men hans Virksomhed naar langt videre. Hans Kamp for at faa indført en rationalistisk Agende er kun et Led — omend Hovedledet — i de Bestræbelser han udfoldede for at faa Gudstjenesten »forbedret« d. v. s. rationaliseret. Hertil knytter sig endvidere hans Forsøg paa at faa en af ham udgivet Psalmebog indført²⁾ og

¹⁾ »— — während keine Wacht in unserer Kirche war« Claus Harms i These 14. 1817.

²⁾ Denne Salmebog — Christelig Psalmebog. 1798 — og dens Tilblivelse og Indførelse i Nordslesvig er for nylig bleven skildret af Pastor Johannes Pedersen, København, forhen Sognepræst i Holebøl. — I Kirkehist. Samlinger VI Række I p. 450—482. (1934).

endvidere en Slags Oversættelse og Omskrivning (med bevidste Forvanskninger) af Ny Testamente. — »Nye Former«, det var Løsenet for Adler.

Selv synes han virkelig at have ment, at han kun ændrede alt det Ydre ved Gudstjenesten, »Formen«. Og derved haabede han at bjerge alt det levende Indhold igennem Tidens Malstrøm. Men det, han ansaa for »Indholdet«, var desværre — kristeligt set — af en saa tvivlsom Art, saa Eftertiden — og mange af hans Samtidige — havde Ret, naar Adlers kirkelige »Reformarbejde« betegnes som »Reformation des Lutherthums ins Heidenthum hinein u. des Christenthums aus der Welt hinaus.«¹⁾

Adler levede i den Tro — og handlede ud fra den — at Rationalisme og Protestantisme var et og det samme, ja Oplysningstiden og dens Planer var i hans Øjne Protestantismens endelige Sejr. Og ethvert Angreb paa Rationalismen betragtede han derfor som et Angreb paa Reformationens Princip. Dette maa man, (som undskyldende Moment,) stadig have for Øje, naar vi i det følgende ser paa hans Styre og Arbejde i Hertugdømmerne.

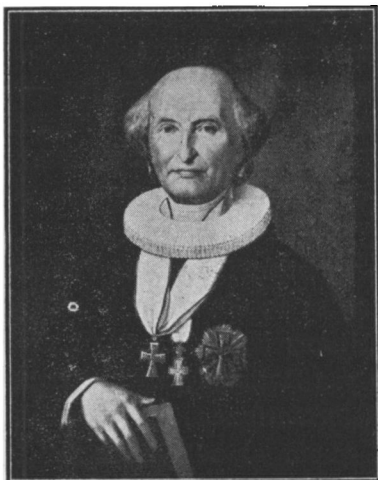
Ud fra sine Forudsætninger og Anskuelser kunde Adler ikke blive en anden Balle, han kunde heller ikke lære det, som Grundtvig i 1810 kaldte: »at dimittere Menneskefrygt og Lempning efter Verden«.

Tværtimod. Han »lempede sig efter Verden«. Som Landet laa dengang, troede han, at det var hans Pligt. Men han levede længe nok til at indse, — og vi ser det endnu tydeligere — at en Menighed fik han aldrig, og »Verden« vandt han heller ikke derved. Hvor han som Kirkens Øverste burde have taget til Orde, der tav han eller vendte Ryggen til. Hans Samtidige og Venner talte derfor meget om »den milde Adler«, som altid undgik »Stridigheder og Uro«. «Er tadelte eigentlich nie — siger een af hans nære Omgangsvener²⁾ om ham — er hörte nur zu, übersah manche Mängel, rügte wenig. — —

¹⁾ These 3. Claus Harms 1817.

²⁾ Schumacher anft. Sk. p. 343 f.

Er hasste nichts mehr als jemand zu stossen u. ihn zu kränken.« Adlers Embedsførelse karakteriserer Ostenfeld træffende, naar han skildrer den¹⁾ som en »fortsat Bestræbelse for, at alt gik saa roligt som muligt«. Og han minder om, at det

Generalsuperintendent Adler.

samme Indtryk faar man af ham, naar man betragter et Maleri af ham i Domkirken i Slesvig. »Navnlig synes den løse Maade, hvorpaa han med sin højre Haand holder Bibelen op foran sig, at symbolisere, hvor slapt han førte Tøjlerne, og ganske særligt, hvor vaklende hans Stilling var i Bibelstriden.«

Det er vel den samme »Mildhed«, Harms tænker paa, naar han nævner Adlers Styre, som en Tid, »hvor der ingen Vagt var i Kirken«.

Mindst af alt var Adler en Kirkehyrde, en Vogter. Der kan næppe nævnes eet Eksempel paa, at han optraadte som Kirkens Episkopos, fordi han kun betragtede sin Stilling som en Embedsmands og Administrators, sig selv som en Slags Formand for et Societet eller lignende. Han vilde vel have kaldt det »Gesellschaft der vernünftigen Verehrer Jesu«. (Jesu fornuftige Tilbederes Selskab).

1. Agendens Forhistorie og Tilblivelse.

Der er allerede gentagne Gange i det foregaaende²⁾ hentydet til Stridighederne i Hertugdømmerne — især i Slesvig — i Slutningen af Aarhundredet. Og vi vil her straks minde om, at

¹⁾ Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—1830 (Doktor-disputats 1909) p. 167.

²⁾ S. A. 1933 og 1934 I.

denne Episode i vor Landsdels Historie ikke er et Afsnit, som alene hører ind under Kirkehistorien specielt under Liturgiens Historie, men i lige saa høj Grad er af Interesse for Hertugdømmernes almindelige Historie. Dels fordi denne Kamp bredte sig ud over det hele Land, fra Egn til Egn, fra Sogn til Sogn; og mest vel, fordi vi herigennem faar et Billede af Hertugdømmernes aandelige Struktur ved Aar 1800. — Vi hører Bondens Røst, rodfæstet som han er i den ældgamle Kulturkreds, i Aarhundreders Traditioner. Vi lærer de »liberale, moderne« Kreds at kende, hvor Tidens honette Ambitioner trives, og hvorfra de idealistiske Fraser lyder.

En saadan Overgangstid, som Oplysningstiden var, hvor man lader det religiøse staa hen i det uvisse, er ypperligt skabt for Frasen. Og det mærker man især i vort Tidsrum her. Tiden og Tidens Børn havde den uforgribelige Mening, at den var »autoritetsfri og selvstændig«, og dog har der maaske næppe levet Mennesker, der var saa bastede og saa bundne ved Autoritetstro, som den Tids Mennesker, — vor egen Tids Mennesker selvfølgelig undtagen.

Agendestridens Aar er ikke alene en religiøs Kamptid, hvor to hinanden modsatte Livsanskuelser tager Livtag sammen, men en Analyse vil vise, at mange og forskellige Motiver bar den frem og gød Olie i Ilden.

Først nogle Ord om den Adlerske Agendes Forhistorie og Tilblivelse.

Efter sit Indhold er Agenden Rationalismens Produkt. Og dens Tilblivelse og Indførelse vidner om, hvor stærk Rationalismen var bleven i Kirken, og hvor gode Forbundsfæller den havde ved Underinstancerne i Hertugdømmerne (Overret og Overkonsistorium) og ved Kancelliet i København. Men historisk set er Agenden den endelige Realisation af et meget gammelt Ønske og Krav: At faa et nyt, officielt Ritual i de to Hertugdømmer. Ønsket er gammelt i Hertugdømmerne, og det støttes ved Landsherrernes politisk-statslige Interesse.

Den officielle Kirkeordning af 1542 var ingen Agende,

d. v. s. den indeholdt ingen fuldstændig, normgivende Alterbog, og den nødvendiggjorde en fortsat Produktion af Enkeltformularer til Brug ved de gudstjenstlige Handlinger.¹⁾ Det er kun naturligt, at Gudstjenesten i Tidens Løb mere og mere prægedes af en liturgisk *Uensartethed*, mod hvilken to forskellige Interesser tidligt begyndte at reagere. Kirken maatte være interesseret i at faa sat en Bom for den stadig stigende liturgiske Forvirring, at faa denne afløst af en fast Norm, efter hvilken Gudstjenesten i alle Egne af Landet skulde indrettes. Men dette Ønske vandt Støtte i de politiske Interesser, — det viste sig paa et tidligt Tidspunkt, men ses tydeligst ved Inkorporationens Fuldbyrdelse i 1773. Regeringen ansaa nemlig en liturgisk Uniformitet, Ensrettethed, for et særdeles gavnligt Middel til at naa til administrativ og — om muligt — folkelig Enhed. En saadan enskirkelig Liturgi ansaa man for en Slags Kit, som kunde holde Hertugdømmernes vidt forskellige Dele, Landskaber m. m. sammen til en politisk Enhed.

Det vil altsaa sige: Den kirkelige Liturgi blev tidlig Genstand for Helstatstankens Interesse.

En kgl. Resolution paalægger f. ex. 1637 den daværende Generalsuperintendent Stefan Klotz »dass in dem geistlichen Ornate, Pristerhabit u. andern Kirchen-Ceremonien — — eine durchgehende Gleichheit observiret u. gehalten werden soll.«²⁾ Ogsaa Synoderne fandt Anledning til at indskærpe Kravet om liturgisk Enhed. 1691 enedes en Synode f. ex. om følgende Udtalelse. »Med Hensyn til Gudstjenesten og Kirkeceremonierne maa hverken Superintendent, Provst eller Sognepræst ændre eller forbedre det mindste ved Liturgien efter sit eget Hoved.«³⁾

Imidlertid begunstigede de forskellige Landsdelinger den liturgiske Splittelse, og i Tidens Løb fik man ikke eet men

¹⁾ t. ex. 1607 Edsformularet 1637 alm. Kirkebøn, 1650 Nadverliturgi.

²⁾ codex manuscriptus S—H. 437 p. 25. Univertitetsb. Kiel. — Kirch. u. Schulbl. 1902 Nr. 11—13.

³⁾ Jensen u. Michelsen, a. S. IV p. 147.

mange Kirkeritualer, idet hvert Lilleputland straks mødte frem med sit eget Ritual. Vi vil lige nævne nogle af de vigtigste.

1635 udkom Paul Walthers plattyske Kercken Handböckchen (Manuale ecclesiasticum). Men i de følgende Decennier foregaar Overgangen fra plattysk til højtysk Kirkesprog, og snart blev den uanvendelig. I 1665 udgav saa en gottorpsk Hofembedsmand ved Navn Adam Olearius (en Lægmand) en Agende eller »Kirkebog«, som den kalder sig, og den vandt Indpas de fleste Steder, fandtes ved hver Kirke i Slesvig Stift, altsaa ogsaa ved de fleste Kirker i Nordslesvig.¹⁾

I Tidens Løb dukkede en Række andre Agender op. Saaledes fik den lille lyksborgske Landsdel sin i 1714. 1710 udkom i Stade et »Manuale ecclesiasticum«, 1735 fik den hertugelige Del af Holsten sit Ritual, 1753 ligeledes Holsten-Pløn, som jo i 1761 atter kom ind under Kronen.²⁾

I N o r d s l e s v i g fandtes, som nævnt, Adam Olearius' tyske Kirkebog fra 1665, og den har været i Brug i Købstæderne, maaske ogsaa her og der paa Landet, idet man synes at have benyttet en dansk-skriftlig Oversættelse af Dele af den. Ellers har man her brugt Hans Baggers Alterbog og Kirkeritual, men en Del Steder var endnu Peder Palladius Alterbog — den første danske Alterbog fra 1556 — i Brug i Slutningen af det 18. Aarhundrede.

Vi ser altsaa, at en fælles Liturgi fandtes ingenlunde i Hertugdømmerne, tværtimod var Forholdene saa brogede, som de omtrent kunde blive. (Mange Præster »forbedrede« ogsaa paa egen Haand.).

Dette maa man understrege, da Agendestriden altsaa ikke bestod i det rent negative, at man vægrede sig mod en ny Liturgi, thi det vilde forudsætte, at man havde en fælles, ensartet Liturgi, som man — i saa Fald — værnede om. Men, som

¹⁾ Den fik egentlig aldrig officiel Retsgyldighed, i hvert Fald ikke førend den var dødsdømt og foreløbig skulde betragtes som en Slags »Interims-Agende«.

²⁾ Om de forskellige Ritualer se nærmere: J. H. Höck, Der Ritual- u. Agendenschatz der luth. Kirche in S-H., Kropp, 1888.

vi har set, fandtes en saadan netop ikke i Hertugdømmerne i Tiden forud for den Adlerske Agendes Indførelse.

De liturgisk-kirkelige og politisk-statslige Interesser mødes atter paa Pietismens Tid. Paa den sidste Synode som holdtes — Synoden i Rendsborg 1737 — besluttede man at arbejde paa at faa affattet et nyt Kirkeritual, som skulde omfatte begge Hertugdømmer, og kort Tid efter — 14. Dec. 1739 — kommer en Instruks til Generalsuperintendenten, hvori det hedder: Was die Kirchencereemonien betrifft, soll unser Generalsuperint., bis wir etwa ein ordentliches Rituale publiciren, selbige auf jetzigem Fusse lassen u. nicht gestatten, dass darinnen von jemanden eigen beliebige Aenderungen gemacht werden,¹⁾ d. v. s. man stiller nu fra Myndighedernes Side et nyt Ritual i Udsigt, søgte at standse den liturgiske Devastations videre Udbredelse, indtil det nye forelaa.

Fra Aarene omkring 1740 har vi en Del Udtalelser af Gen.-Sup. Conradi, som viser os de liturgiske Forhold i Nord-slesvig.²⁾ »Das Verlangen nach einem authorisirten rituale ist in meiner ganzen Dioecese sehr gross«. I de danske Kirker fandt Conradi »kein gewisses, weil sie (d. v. s. Præsterne) an kein gewisses gewiesen sind«. I de tyske Kirker, (altsaa i Byerne, i Sydslesvig og i de fleste Kirker i Mellemslesvig) bruges mest Olearius' »Kirkebog«, men den er paa det Tidspunkt ikke at faa for Penge. Ja, Forholdene er saadan, at selv Conradi »allemahl bey der Ordination eines leihen muss« (I). I Aabenraa Provsti bruger man i 1740 i Aabenraa, Løjt, Ris og Bedsted Olearius tyske Kirkebog, d. v. s. paa Landet selvfølgelig i Over-sættelse. 1750 hedder det dog fra Løjt »Man har givet os Olearius til Ritual, men vi bruger Palladii Alterhog«. I Øster Løgum, Hellevad og Egvad bruger man P. Palladius. I Jordkjær »bindet sich der Pastor an kein gewisses«, men Præsten dér skriver 1750, »det var at ønske, at vi havde den Ritual her, som de have under Kronen, jeg har kun een paa plat-

¹⁾ Höck, a. S. p. 69.

²⁾ Visitatorialia 1740 Aabenraa Provsti. Nr. 39b i Abt. 18. Staatsarch. Kiel og 1741 Tønder. ibid.

tysk, som er trykt MDCI og een trykt 1665» (d. v. s. Olearius). Om Forholdene i Bjolderup hedder det paa samme Tid: »da Gudstjenesterne holdes paa Dansk, kan den sl. holst. Kirkebog ikke anvendes, og jeg bruger Peter Paladius' danske Alterbog«. Ved Konfirmation bruger man en Afskrift efter Olearius. Gen. Sup. Reuss føjer til, »ogsaa i dette Provsti længes man efter et nyt Ritual«. Om Tønder Provsti skriver han i 1741 efter endt Visitats: »Ritualet er ikke ensdan overalt. Nogle Steder bruges den danske Alterbog, andre Steder Paladius' Kirkebog, atter andre Steder Olearius' eller den saakaldte gamle sl. holst. Kirkebog, og Ønsket om et nyt Ritual er almindeligt«.

Den nuværende Grænse er den omtrentlige Skillelinie mellem dansk og tysk Kirkeritual (dog har Tønder, Ubjerg og Abild Sogne fra den hertugelige Tid endnu Olearius' Kirkebog).

I Haderslev Provsti bruges allevegne — med Undtagelse af Haderslev Frue Sogn — dansk Liturgi; men Gen. Sup. Struensee indberetter 1767:¹⁾ »Man ønsker allevegne et nyt Ritual.«

I Sydslesvig og Holsten bredte det liturgiske Virvar sig fra Aar til Aar. Mange Steder var Kirkebogen fra 1665 saa medtaget af Tidens Tand, at den blev helt ubrugelig, og en ny var ikke til at faa. Kunde Kirkens Øverste i 1740 ikke engang faa en Alterbog, men maatte laane sig frem, saa var det samme selvfølgelig ogsaa umuligt for en Landsbymenighed at anskaffe sig en ny »Olearii-Kirkebog«, naar den gamle var »zer-rissen«. I Slesvig Provsti — f. Eks. — anskaffede man sig saa den lyksborgske Agende (saaledes i Treja, Broderby, Tøstrup, Sct. Michaelis Landsogn), det hedder da: »Den gamle sl.-holst. Kirkebog er i Stykker, derfor bruger vi den lyksborgske«. I Ravnkjær derimod brugte man det Holsten-Plønske Ritual o. s. v.

Som nævnt var baade Kirke og Stat interesseret i at dæmme op imod de mange ofte mere eller mindre private Agen-der, og allerede Conradi havde i 1730 paa en Synode foreslaaet

¹⁾ Abt. 18. Nr.. 39b.

en Revision af Kirkelovene, og i Forbindelse hermed udarbejdede han et Udkast til et nyt Ritual for begge Hertugdømmer, som saa skulde fortrænge de daværende Agender og altsaa skabe liturgisk Ensartethed. Dette Udkast blev imidlertid til paa et Tidspunkt, hvor Kirkeinspektionskollegiet i København ønskede at udarbejde et nyt, fælles Ritual for hele Riget. Desværre blev denne Tanke jo aldrig realiseret, og Ritualsagen i Hertugdømmerne holdtes stadig svævende, d. v. s. udleveredes i Virkeligheden til en — nationalt set — seperatistisk indsnævrende Tankegang. Ganske vist blev Conradis Udkast til et fælles Ritual for Hertugdømmerne foreløbig lagt til Side, men i 1758 rejstes Sagen atter, og Conradis Arbejde sendtes til Provsterne Lundius i Flensborg og v. Ancken i Meldorf og senere til Cramer, som dengang endnu var i København, for at de kunde afgive deres Vota angaaende dette Udkast og dets eventuelle Indførelse i Hertugdømmerne.¹⁾

I 60 Aar forhandlede man om Ritualsagen, og alt mens Tiden gik og Tidsaanden ændrede sig mere og mere, ændrede sig ogsaa de forskellige Udkast. Det fjerde i Rækken af disse Udkast er Adlers Agende.

Men indtil den udkom, druknede Sagen hver Gang i Betænkninger, Kritik og Overvejelser. Først blev Conradis Udkast²⁾ lagt til Side, og Kancelliet henvendte sig saa i 1765 til Gen.-Sup. Struensee, som da lige var bleven udnævnt til Generalsuperintendent, med Bøn om, at han »efter bedste Skøn« vilde udarbejde et tidssvarende Ritual. I det følgende Aar (1761) har Struensee afsluttet Arbejdet, og han sender sit Udkast »Summarischer Inhalt des Kirchenrituals« — 391 Sider i Kvart — ind til Kancelliet, det maa have stemt ret nøje overens med Conradis, da en senere Tid altid taler om det som »det Conradske Udkast«. Nu maatte det ud paa Vandring, og det sendtes først til Hofpræsten C. Bluhme og Prof. Cramer, men i de

¹⁾ Den følgende Fremstilling af Agendesagens Udvikling hviler paa en Gennemgang af de mange Aktstykker i Acta A XVIII Nr. 399 (452 Foliosider). Staatsarkiv Kiel.

²⁾ Conradis Udkast findes ikke mere blandt Akterne.

følgende Aartier kan man ikke forfølge dets videre Skæbne, det er antagelig efter sin Rundrejse til forskellige fremtrædende gejstlige atter havnet i Kancelliet.

Først i 1789 henvendte Tyske Kancelli sig til de to Overkonsistorier i Hertugdømmerne, »da Kancelliet allerede længe (d. v. s. ca. 60 Aar) har arbejdet med Indførelsen af et nyt Ritual i Hertugd.« For at et saadant nu omsider kan komme i Stand, oversendes Conradis og Struensees Udkast tillige med de forskellige Teologers Bemærkninger til begge Overkonsistorier.

Men, nu var Tiden i høj Grad blevet en anden, og det nævnte Udkast maatte nødvendigvis komme ud for strid Modvind. Af Sagens videre Gang ses, at Oplysningstiden — her som allevegne — manglede Forstaaelse for det liturgiske Moments Betydning i Gudstjenesten. Skønt det liturgiske Spørgsmaal aldrig før eller siden er bleven i den Grad diskuteret som dengang, saa blev Resultatet det kummerlige, at man borttog netop det, hvorpaa Gudstjenestens opbyggende Kraft beror. Man foregav, at man kun ønskede nogle Smaaforandringer her og der, man vilde forandre Gudstjenesternes »Form«, ikke deres Væsen. Men hvad var saa »Form«, og hvad »Væsen«?

Liturgiens Ord — det objektive Ord — som havde lydt i Kirken fra Slægt til Slægt uafhængig af den skiftende subjektive Forkyndelse, stod særlig for den jævne Mand som »Kirkens Tale«. Hvad der blev sagt fra Prædikestolen er sikkert i mangfoldige Tilfælde — baade paa Pietismens og den begyndende Rationalismes Tid — aldrig naaet indenfor Ørene, og mange Steder forstod Dele af Almuen vel næppe, at Præsterne omskiftede deres Røst. Helt anderledes derimod med den objektive, fastformulerede Tale. Men netop mod den Tale vendte det individualistiske 18. Aarhundrede sig, og hvor forskellig end de vekslende Aandsstømninger var, saa forberedte den ene paa en vis Måade den anden, idet de begge havde een fælles Rod, nemlig: Spiritualismen. Og dennes Betoning af »det indre Lys« var i Virkeligheden identisk med Rationalismens stadige Omkvæd: Fornuftens Røst.

Efterhaanden, som denne Opfattelse mere og mere bredte sig inden for Kirken, og efterhaanden som man gik bort fra at anse den hl. Skrift og den augsburgske Bekendelse som eneste Norm for Forkyndelsen fra Alter og Prædikestol, maatte Indførelsen af et nyt Ritual nødvendigvis støde paa Modstand, thi mange ønskede overhovedet i n t e t Ritual.

Begge Overkonsistorier forklarer da ogsaa i deres Svar til T. K. at »Ritualet (altsaa Udkastet), indeholder meget, som ikke er passende for vor Tid.« Og det slesvigske gør opmærksom paa, at Arbejdet »allerede for 20 Aar siden fandtes at indeholde en Tale, der var baade ubekvem og anstødelig«, siden den Tid er der atter gaaet 26 Aar«, og de store Fremskridt der i Mellemtiden er gjort, forbyder egentlig Indførelsen af et saa gammelt Ritualudkast. Det vil kun blive et Opkog af det gamle, og man henviser til Zollinghofers og Bastholms lit. Arbejder. Derimod vilde det være heldigt og hensigtsmæssigt at overdrage en anden mere moderne Mand Arbejdet, og Konsistoriet henviser til Provst Schwollmann i Slesvig, en Mand, der vil være særdeles velegnet dertil, da han er »in diesem Fache vorzüglich bewandert u. mit allen dahingehörenden neueren Schriften wohl versehen.«

Ogsaa det holstenske ønsker Arbejdet lagt i nye Mænds Hænder, da Gen.-Sup. Struensee »alt for meget afviger fra den Stil, hvorefter Ritualerne er formet i andre Lande«. ¹⁾

Konsistoriet ønsker en Kommission nedsat med Professor Geyser i Spidsen, den skulde saa affatte et nyt Ritual »passende for nærværende Tid«, da ogsaa Provsterne Lange i Glückstadt og Jochims i Meldorf, som havde faaet Struensees Udkast til Gennemsyn, erklærede, »at Struensees Udkast kun bliver et nyt Oplag af det gamle med meget sparsom Udeladelse af alt for krasse Udtryk«, var ogsaa dette Udkast dødsdømt.

I 1790 fik Konsistorialraad Schwollmann i Slesvig saa Arbejdet overdraget. Nu skulde han gøre Forsøget. Altsaa det tredie i Rækken. Og nu blev Sagen lagt hen til en Mand, som

¹⁾ Dat. 3. Febr. 1790.

helt var præget af den nye Tids Aand. Nu skulde Rituallet nok blive »moderne og hensigtsmæssig, afpasset efter vor Tids Anskuelser.«

W. A. Schwollmann — for Resten Struensees Svigersøn — forhen Docent i Rostock, havde siden 1763 været Sognepræst ved Frederikberg Kirke i Slesvig og tillige Slotspræst paa Gottorp. I denne Egenskab havde han viet Frederik VI til Prinsesse Marie Sophie Frederikke, og han har derfor sikkert stadig haft Forbindelser ved Hoffet. Thvert Fald var Schwollmann paa det Tidspunkt een af Oplysningstidens betydeligste Præster og en Mand, der »var fulgt godt med Tiden.« Samtiden kendte ham desuden som en varm Beundrer og Kender af det nye, rationalistiske liturgiske Arbejde i Tyskland. Skønt den gamle Adam Struensee endnu engang (i Januar 1790) sendte Bernstorff et Brev, hvori han forsikrede, at Gudstjenesten i Hertugdømmerne er »saadan indrettet at der ikke er noget anstødeligt ved den, at alt er indrettet efter den gældende Kirkelov, at Kongen desuden gentagne Gange har anordnet, »at der ikke maa foretages vilkaarlige Ændringer, hvorved der kunde opstaa Forvirring«, saa gaar Schwollmann alligevel begejstret i Lag med Arbejdet. Ja, Struensee bruger endog de stærke Ord, at hvis der nu indføres en ny Agende, »indfører man Socianisme og Naturalisme eller det gamle Hedenskab.«

Men den 82-aarige Generalsuperintendents advarende Ord og bønlig Henstilling overdøvedes af den nye Generations Røst: Ud af Kirken med de forældede Talemaader. Vi ønsker et tidssvarende Ritual »svarende til vor Tids Smag og bedre Indsigt«. Det er Oplysningstidens paagaende Reformiver, som nu er naaet indenfor Kirken og vil omstyrte det kristne Alter. Alt skulde — ogsaa her — »forbedres«. Kristendommen selv skulde »renses« og »føres tilbage til det første Aarhundredes rene Form.«

I Kongeriget havde Bastholm i 1785 fremsat sit »Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstjeneste¹⁾ og i Hertug-

¹⁾ M. Neiiendam, C. Bastholm p. 248—65, Kbhvn. 1922.

dømmerne var Sagen ogsaa forlængst bragt paa Bane, offentligt gennem en Del Pjecer og Forslag, og i Smug og uden Tilladelse havde en Del rationalistiske Præster paa egen Haand givet sig til at ændre ved Kirkens gamle Ritual. J. H. Voss fortæller f. Eks. ¹⁾ som sin Svigerfader, Provst J. F. Boie i Flensborg, at »han allerede i Begyndelsen af 1770erne uden Spørgen eller Tilladelse havde forædlet den offentlige Gudsdyrkelses Former«. Han valgte selv sine Prædikentexter, læste ganske vist de foreskrevne Texter op, men hans »hjertevækkende Prædikener« drejede sig om helt andre Ting. Ved Sacramenternes Administration brugte han hjemmelavede »kernnhafte Formularen«. Denne Frihed, som de rationalistiske Præster tog sig paa egen Haand, for derved at slippe lettere udenom Kristendommens centrale Sandheder, bredte sig i de følgende Aar, og ved Adlers Tiltrædelse var Kirkens gamle Ritual mange Steder lagt paa Hylden. Især i Ejdersted Provsti var det Tilfældet, og i næsten alle Købstæder herskede fuldstændig liturgisk Virvar. Med Tilfredshed noterede Adler f. ex. efter sin første Visitatsrejse i Angel 1794, at »en Liturgi, som passer bedre for vor Tid, har gjort stort Fremskridt i Angel. Det private Skriftemaal er de fleste Steder allerede afskaffet, nogle Steder ogsaa Absolutionen (ved Haandspaalæggelse). Evangelium og Epistel messes nu sjældent fra Alteret.«

Denne Udvikling maatte selvfølgelig i høj Grad begunstige Indførelsen af den planlagte rationalistiske Agende. Men foreløbig var Sagen nu lagt i Schwollmanns Hænder. Og Schwollmann gik grundigt og radikalt til Værks. Under Udarbejdelsen havde han stadig for Øje: Lichtvolle Erkenntnis u. Eifer zum Guten, dass auf diese Weise wahre Erbauung befördert wird«. Han vil ikke alene skabe en helt ny Agende, som skal gøre Gudstjenesten saa afvekslende, som muligt — f. ex. har han 19 forskellige Formularer til Brug ved Daab — men han ønsker ogsaa at levere en helt ny »Oversættelse« af de Dele af Nye Testamente, som stadig skal bruges. I denne

¹⁾ Sophronizan, udg. af Prof. Paulus — »der Nichtapostel« - 1819. III. p. 54.

Oversættelse vil han undgaa »alle mystiske og uforstaaelige og orientalske Talemaader« og »ved Forklaringer gøre alle Afsnit af N. T. forstaaelige.«

Schwollmanns Udkast er delt i to Dele, hans »Allgemeine Liturgi« indeholder en broget Samling af Formularer, Udkast til Bønner o. s. v. og til den slutter sig hans »Handbuch der Evangelien und Episteln«¹⁾ d. v. s. et Konglomerat af Oversættelser, Omskrivninger, Fordrejninger, Parafrase, Indskud, filosofiske Bemærkninger, filistrøse Strøtanker o. s. v. Han selv kalder det «en fattelig og forstaaelig Oversættelse» af de Skriftstykker, som skal oplæses ved Gudstjenesten. Men her har han tilsidesat de mest elementære og almindelige Krav til en Oversættelse, naar hertil endvidere kommer, at alt er holdt i en forskruet og opstyltet Stil, at Meningen enten er helt forandret, eller ført over i sin Karrikatur, kan man roligt sige, at Schwollmanns Bibeloversættelse er saa elendig og upaalidelig, som en Oversættelse kan være, og æstetisk set saa fattig og ringe, saa det er ubegribeligt, at mange i hans Samtid kunde finde Behag i den. Men til Gengæld er den fri for Kristendom, og det var jo vel Hovedsagen.

Nogle Prøver vil vise det.²⁾

Mt. 5. V. 3. Seelig sind, die da geistlich arm sind, denn das Himmelreich ist Ihr.

Mt. 5, V. 5 b.
— — denn Sie werden das Erdreich besitzen.

Mt. 20. V. 1.
Das Himmelreich ist gleich
— —

Mt. 17. V. 5. Siehe, da überschattete sie eine lichte Wolke, u. eine Stimme aus dem Himmel sprach —

Schwollmann:

Heil Euch! ihr demüthigen u. bescheidenen Seelen, Ihr seid es werth in meiner neuen Religionsgesellschaft glücklich zu werden.

— — Sie werden ein ruhiges und zufriedenes Leben führen.

Man kann sich die Gesellschaft meiner Bekenner unter folgendem Bild vorstellen.

Es bedeckte sie eine Gewitterwolke, aus welcher häufige Blitze fuhren, wobei sich diese Stimme hören liess — —

¹⁾ Begge Udkast i A. XVIII Nr. 399.

²⁾ I Stedet for den græske Text sætter jeg Luthers Oversættelse, som jo stadig er uovertruffen.

Jac. 5, 7. So seid nur geduldig, meine Brüder, bis auf die Zukunft des Herrn.

Mat. 20, 16. Denn viele sind berufen aber wenige sind ausgewählt.

Ps. 103, 1. Lobe den Herrn, meine Seele.

Habt Geduld meine Brüder; Die Lehre Jesu wird sich bald weiter ausbreiten.

Lehrer des Christenthums wird es immer genug geben. Aber nur wenige werden durch ausgezeichnete Treue sich vorzüglicher Gnadenbelohnungen würdig machen.

Erhebe dich meine Seele! Zum Lobe Gottes, und jede Empfindung in mir werde Anbetung seiner Grösse u. Liebe.

Dette kaldes en fattelig og forstaaelig Oversættelse!

Schwollmanns Ritualudkast vidner om, hvor stærk Rationalismen maa have været allerede i Struensees sidste Leveaar, thi Schw. læmper sig ingenlunde forsigtig frem. Han vil ikke alene oversætte Bibelen »in einer verständlichen Sprache«, men samtidig hermed har han stadig dette ene for Øje: Alt, hvad der strider imod den daværende »oplyste Menneskefornuft«, skal enten skæres bort, eller helt forandres.

Og det samme Præg bærer hans Ritualudkast. Blot eet Citat vil vise det.¹⁾ (Se Noten).

¹⁾ Schwollmann ivrede især imod den gamle Liturgis Collecter, som han finder højst upassende. At de ogsaa skal omarbejdes, er en Selvfølge. Collecten til Septuagesima Søndag (Text: Arbejdere i Vingaarden) lød i den gamle Agende saaledes: Wir danken dir, Herr Gott, himmlischer Vater, dass du uns in den Weinberg deiner christlichen Kirche berufen hast. Verleihe Du uns aber Deine Gnade, dass wir solchen Beruf williglich folgen, u. dir gefällig darin arbeiten, dass wir, wenne der Feierabend kommt, den Groschen des ewigen Lebens aus Gnaden erlangen u. bekommen mögen.

Dette forandrer Schwollmann til: Weiser u. gütiger Gott! Du hast uns in diese Welt gesetzt um in derselben nach unseren Kräften u. Beruf etwas gutes zu schaffen u. uns dadurch grosser Gnadenbelohnungen u. Freuden in jener Welt würdig machen. Und du würdest uns gern alle gleich belohnen u. gleich glücklich machen, wenn wir nur auch alle gleich willig, eifrig u. fleissig im guten wahren. Hilf, dass wir diese Belohnungen u. das künftige Glück immer vor Augen haben, damit wir unsere Pflichten mit aller Treue erfüllen.

Denne Tale om »würdig machen« og »Belønninger« er i hvert Fald ikke ev. luth. Kristendom.

Hen paa Efteraaret 1791 sendte Schwollmann sine Prøvehæfter ind til Kancelliet, og man behandlede her Sagen samvittighedsfuldt¹⁾ og sendte den videre til fremtrædende Gejstlige i Hertugdømmerne og i København, for at disse kunde afgive deres Betænkninger efter endt Gennemsyn og eventuelt fraraade Arbejdet eller tilskynde til dets Fuldendelse.

Fra Hertugdømmerne lød der kun Tilfredshed og smukke Ord. Konsistorialraad C. R. Meyer i Altona fandt Schwollmanns Prøvehæfter »den Absichten u. Zeitbedüfnissen angemessen«²⁾ og han fandt, efter nøje Prøvelse, at der ikke kunde rejses Indvendinger mod Arbejdet.

Det slesvigske Overkonsistorium tilraadede Kancelliet at lade Schwollmann lægge sidste Haand paa Værket, for at »Arbejdet kan blive fuldført, som det er begyndt«.

Struensee var død i Juni Maaned samme Aar, og med ham var den sidste af de Mænd gaaet bort, hvis advarende Ord endnu kunde have standset Sagen.

Imidlertid kom Modstanden fra en helt anden Side, nemlig fra København, hvor Kancelliet havde bedt Sognepræsten ved Sct. Petri tyske Kirke, Dr. Balthasar Münter og Professor J. G. Moldenhawer om en Udtalelse.³⁾

Havde de ledende Mænd i Kirken i Hertugdømmerne kun udtalt sig rosende om Schwollmanns Udkast, saa lød der fra Hovedstaden en saa skarp Kritik, saa Kancelliet foreløbig lod Sagen ligge. Münter og Moldenhaver, begge højtansete Mænd i de tyske Kredse i København, underkastede i Virkeligheden Forslaget en overordentlig skarp Kritik, baade hvad

¹⁾ »Bevor die Kanzelei in dieser wichtigen Angelegenheit weiter gehet, wünscht Sie über beide Arbeiten (d. v. s. Liturgi og Oversættelse) die Bemerkungen u. das Urtheil Sach-Geschicht- u. Sprachkündiger, mit ihrem Jahrhundert u. der in diesem Fache verbesserten Litt, fortgegangener Gottesgelehrten zu erhalten«.

²⁾ 21. 11. 1791.

³⁾ B. Münter endnu kendt som den Præst, der blev den ulykkelige Minister Johann Friedrich Struensees — Generalsuperintendentens Søn — Sjaelesørger og beredte ham til Døden. Han udgav sin bekendte »Bekehrungsgeschichte des Grafen Struensee«.

J. G. Moldenhawer havde været Prof. theol. i Kiel, var nu Overbibliotekar ved det store Kgl. Bebliotek. Han var »rationel Supernaturalist«.

angik Valg af Prædiketekster og — særlig blev Schwollmanns »Oversættelse« skarpt bedømt. »Den — skriver M. og M. 27. 12. 1792 — maa i det mindste blive uappetitlig for Læsere med lidt Smag«. Schwollmann havde ogsaa skrevet en Mængde forskellige Formularer til Brug ved Daab og Nadver »for at skabe en behagelig Afveksling«, og her maatte han lide den Tort, at Prof. Moldenhawer i en senere Indberetning paaviste, at den bestod mest af »ordrette Uddrag af nogle Skrifter, især . af Hermes, Fischer og Salzman, som Schwollmann ikke har nævnt«. Han foreslaar nu Kancelliet at lade 4—5 gejstlige i Hertugdømmerne træde sammen for at udarbejde et helt nyt Udkast.

Imidlertid var Adler bleven Generalsuperintendent i 1792, og han ansaa det som sin første Hovedopgave at faa Agendesagen, som nu havde staaet paa i næsten to Menneskealdre, ført igennem. Mens han endnu levede som Professor i København, havde han med Interesse fulgt Sagen, og var i høj Grad interesseret i det Schwollmannske Udkasts Skæbne. Og allerede her synes Adler at have fattet Planen om selv at udarbejde et nyt Ritual i Tidens Aand. Han havde talt med Carstens (Deputeret i T. K.) derom, ogsaa flere Gange skriftlig forelagt ham Sagen. I et Brev dateret 8. Okt. 1793 virker han ligefrem paatrængende. Allerede i 1792 taler Adler om »en Revision af Schwollmanns Formularer«, foreslaar »en mere hensigtsmæssig Indretning af Gudstjenesten«, d. v. s. han ønsker Mesningen af Collect og Epistel afskaffet, ligeledes de sidste Rester af Messeklæder, han foreslaar »den mosaiske Velsignelsesformel (d. v. s. Velsignelsen) »forbedret«. Klingpung, privat Skriftemaal afskaffet m. m.¹⁾ Præsterne bør have større Frihed m. H. t. Gudstjenestens Indretning, dog ønsker han ikke helt at overlade den til alles Forgodtbefindende (hvad en Del, ogsaa førende Præster i Hertugdømmerne arbejdede paa.) Endelig tilføjer han »Vorschläge zur zweckmässigsten Art der Einführung der neuen Liturgi.«

¹⁾ Brevet optrykt i Kirkehist. Saml. 4 R. II. 611 ff.

I Maj 1793 henvendte han sig atter til Carstens, da »Trangen til et nyt Ritual er meget stor« (sehr dringend). Han selv »har ikke siddet med Hænderne i Skødet, meget ligger parat i mine Gemmer, og at forelægge Deres Excell. det beder jeg om Tilladelse til«. I Oktober samme Aar foreslaar han Kancelliet »wenn es der Kanzelei gefiehle m i r e t w a d e n B e f e h l z u e r t h e i l e n — — eine zweckmässige Liturgie zu entwerfen.«¹⁾ Først i Oktober 1794 opfordrer T. K. den ivrige Adler til at udarbejde en ny Agende og »i Fælleskab med Gen.-Sup. Callesen at gaa Udkastet igennem«.

Man faar ikke Indtryk af, at Adler er gaaet til det Arbejde med store Betænkeligheder, hvilket man jo kunde vente m. H. t. et Arbejde af den Art. Han trænger sig nærmest paa, for at faa Arbejdet overdraget. Og man møder intetsteds Spor af en oprigtig Selvkritik, end ikke Tegn paa, at han skrev med Ansvarsfølelse. Andres Raad og Ønsker tog han ikke Hensyn til. Agenden er derfor helt igennem hans eget Værk, og Ansvarret maa derfor alene hvile paa Adler.

Adler vilde gaa Tiden imøde, saa vidt han mente at kunne strække sig. For at behage og vinde Oplysningstidens Koryfæer indlod han sig i Forhandling med Tidsaanden.... »Vi kan jo tale om det«. I Stedet for at imødegaa de radikale Krav, — som jo kun var og kunde blive Overgangsfænomener — lod han Kristentroen være afhængig af de skiftende Konjunkturer paa Videnskabens Børs.

Og i dette Børsspil tabte Adler, men ud fra sine Forudsætninger og Synspunkter kunde han ikke ane det dengang. Her gik det som altid i den Slags Situationer, Koryfæerne vandt han ikke, og Menighederne forlod ham.

Teologisk er Agenden da ogsaa et Kompromis mellem de mere »moderate« og de »moderne«, I sin Helhed er den mere deistisk end kristelig. Men hvordan man nu end ser paa den, og hvor mange Fejl Adler end begik, maa det heller ikke

¹⁾ A XVIII 399. Staatsarch. Kiel. Brevet maaske til Bernstorff? — »Hoch- u. wohlgeborener Herr Geheimerath, Hochzuverehrender Gönner!«

glemmes, at Adler holdt igen overfor de helt yderliggaaende, selv om saa hans Modstand var nok saa spagfærdig. Der var utvilsomt mange Præster her i Hertugdømmerne, som holdt paa, at en hvilken som helst Form for Agende blev lagt til Side, for at Præsterne helt kunde faa frie Hænder.

Denne Tankegang kom ogsaa offentligt til Orde dengang, og man møder den Gang paa Gang i Indberetningerne til Adler¹⁾ I 1792 havde Provst F. W. Wolfrath i Husum udgivet en Pjece »Fragen über liturgische Gegenstände, mit besonderer Rücksicht auf unsere Schl.-holst. Verfassung«. Den blev meget rosende omtalt i Allg. deutsche Bibl.²⁾ idet han offentlig fraaader Indførelse af en ny Agende, da »mit der liturgischen Form Glaubenszwang verknüpft wird«. Han vil derfor hellere beholde den gamle og saa stiltiende foretage private Ændringer. Konsekvensen af dette Krav drog senere en Mand som August v. Hennings, naar han i sit Forslag til »eine Verbesserung der Sonntagsfeier« ønsker, at de bibelske Tekster ganske afskaffes. Søndagen skal erstattes af en borgerlig Hviledag og i Kirken skal der holdes en Festlighed »eines erhabenen Gegenstandes«. Paaske forandres t. ex. til en Festdag, hvor man mindes »Menneskeandens Udfrielse af Overtroens Lænker«. Man kan mindes Sokrates, »som uden Tvivl havde de mest rene Begreber om Guddommen«. Jesus bliver saa en anden »stor Lysbringer«. Af de 52 »Festligheder«, som paa den Maade skal holdes i Aarets Løb, nævner v. Hennings t. ex. »Selskabelighedens, Statens, Lovens, Hjemmets, Glædens Sfærens og Verdensrummets Fest osv.« — Fest der Geselligkeit, des Staates, der Gesetze, der Häuslichkeit, Fest der Freude, Fest der Sfären u. des Weltegebäudes« osv.

En Mand som Thiess staar faktisk paa et lignende Standpunkt. Han kalder en Agende: Ein Überbleibsel aus den finstern katholischen Zeiten«, og Indførelsen af en ny Agende vil kun bidrage til at forlænge dette Misbrug.³⁾ Og i

¹⁾ f. ex. Provst Voss i Garding til Adler 1795.

²⁾ XXV p. 467 ff.

³⁾ Neue Kielische gelehrte Zeitung oder Annalen der neuesten schl.-holst. Litteratur II 105 ff.

hans saakaldte »Andachtsbuch für aufgeklärte Christen« findes lignende Tanker, som v. Hennings fremsatte, omsat i Praxis. Endogsaa i Jasper Boysens »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens I—II«. (1797—99) findes lignende Anskuelser. En Indsender — Jasper Boysen selv, eller Broderen? — mener, at Maalet maa være, at Bibel og Agende helt lægges til Side.

Indtil Tiden er moden dertil, maa kun bruges Citater af Bibelen, »som indeholder nyttige Sandheder, og udfra hvilke man kan fremdrage »allehaande Belæringer om Ting vedrørende det almene Liv«¹⁾ f. Eks. om Landbrug, Havedyrkning, Biavl, ogsaa om videnskabelige Emner, græsk og hebraisk Sprog, Naturlære m. m. Den Slags Ting skal være »Prædikerens Indhold«, »fordi Mennesket ved den Slags Kundskaber meget tit vil kunne forbedre sine Kaar og højne sin jordiske Lyksalighed«. Skal der bruges bibelske Tekster, saa maa de i hvert Fald altid indskærpe een eller anden Pligt, eller indeholde en Trossætning, som kan være til Støtte for Moralen. Derfor maa en »renset Bibel«, som al Verden maa anerkende, da »dens Indhold ved Fornuften anerkendes af hvert tænkende og oplyst Menneske«, være Maalet. I en saadan »renset Bibel« skal særlig medtages »die Sittensprüche u. der Prediger Salomons« (d. v. s. Salomos Ordsprog og Prædikerens Bog) »das Buch des weisen Sirachs«, af Ny Testamente — »wenn mann es doch will« — egner Jacobs Brev sig nogenlunde, mindst af alt derimod Romer- og Galaterbrevet.

Laa Landet saaledes, var det et umuligt Foretagende, Adler her gav sig i Lag med, hvis han vilde behage og vinde alle. Paa den ene Side Menighederne, som vilde modsætte sig ethvert Forsøg paa en Udsondring af det evangelisk-lutherske. Paa den anden Side »Oplysningens« brogede Mangfoldighed af Anskuelser og Krav, lige fra en from Forsynstro over til den rene Naturalisme, som i Virkeligheden var identisk med Ateismen.

¹⁾ I p. 33 ff.

Adler gav sig imidlertid resolut i Gang med Arbejdet. Selv om han maaske vilde tjene alle, saa faar man dog overalt det Indtryk, at hans Maal var at faa Ritualet individualiseret til Fuldkommenhed. Han ønskede nemlig nu at give alle Præster fuldkommen frie Hænder, saa enhver kunde indrette alt efter eget Forgodtbefindende. I Nov. 1794 ansøger han nemlig T. K. om Tilladelse til at udarbejde og udgive Agendens Formularer som Mønstre for Præsterne. Den nye Agende maatte ikke opfattes som Norm for alle. De gamle Collecter, Pericoper, Formularer o. s. v. kunde event. bibeholdes, men i hvert Fald skulde Præsterne have Tilladelse til at afvige fra de foreskrevne Formularer, »naar Localomstændighederne ellers og Forholdene tillod det«. Gudstjenesten kunde saa forandres lidt efter lidt »umærkeligt og i Forhold til hver enkelt Menigheds Oplysning«. Agenden skulde i saa Fald kun være en Slags Anvisning paa at indrette Gudstjenesten efter rationalistiske Synspunkter. Præsterne fik saa — som de fleste ønskede — fuldkommen »liturgisk Frihed«, og man naaede »eine angenehme Mannigfaltigkeit« i Kirken. »Forbedringen« vilde paa den Maade møde mindre Modstand og støde paa færre Vanskeligheder, »den vilde ganske vist gaa langsomt, men til Gengæld sikkert, og Tiden vilde umærkeligt udrette, hvad der ellers skulde opnaas ved Forskrifter og Anordninger«. Paa denne snedige Maade haabede han saa, at Agenden »i al Stilhed« i Tidens Løb kunde listes ind overalt. Men Kancelliet afviste Adlers Andragende og paabød, at den nye Agende, som var under Udarbejdelse, — skulde være »en faststaaende Norm«, fordi »vor Tids Nyhedstrang ellers let kunde føre denne eller hin Præst paa gale Veje«.¹⁾

Megen Notits tog Adler imidlertid ikke heraf. At hans Agende langt fra kan betragtes som »en faststaaende Norm«, ses alene deraf, at han foreskrev otte vidtforskellige Former for Barnedaab, af hvilke de sidste 3—4 næppe kan kaldes Daab i kristelig Forstand. Heller ikke Kancelliets Anordning om, at

¹⁾ T. K. 16. 12. 1794 til Adler. A. XVIII 399. St. Kiel.

han skulde udarbejde Agenden i nøje Samraad med Gen.-Sup. Callisen tog han højtideligt. Vel sendte han Agendens forskellige Dele i Manuskript til Callisen, for at denne kunde udtale sin Mening derom,¹⁾ men Callisens Kritik og Bøn om Ændringer tog Adler kun grumme lidt Hensyn til. Callisens Kritik viser os, hvor fjernt de to Generalsuperintendenter stod hinanden i enhver Henseende. Callisen betegner sig selv i et Brev til Adler som »en gammeldagstroende der pinligt venter paa Guds Rige og af hele sit Hjerte tror paa den saakaldte mystiske Kristendom og anser vor Tids kristelige Smag for meget fordærvet«, og han føjer til, »Jeg tror, at Læren om vor menneskelige Naturs Fordærvelse, om Synd og Naade, maa være Grundlaget for enhver Bøn, enhver Prædiken«. — Og herom talte Agende-Udkastet ikke.

Stod de to Mænd hinanden saa fjernt, kunde de umuligt samarbejde, uden at der maatte udvises stor Resignation fra begge Sider, og da Adler kun i ringe Grad indlod sig paa det, kunde han kun naa Maalet ved at overrumple den fredsæle Callisen, som nødig vilde give Anledning til Rivninger og helst vilde holde sit Navn udenfor Oplysningtidens nye Foretagende.

I Marts og April 1796 sendte Adler Manuskriptet til Callisen, som paa det Tidspunkt var paa Visitatsrejse, og altsaa kun havde ringe Tid til sin Raadighed.

Da Callisen er den eneste af Hertugdømmernes Gejstlige, som har set Adlers Agende-Udkast, er det af Interesse at læse hans kritiske Bemærkninger til det.²⁾ Adler ønskede ikke, at hans Udkast skulde ud paa den samme Vandring, som hans Forgængers havde maattet, dels fordi han selv saa vidt muligt vilde have frie Hænder i denne Sag, dels var han bange for, at Tiden vilde trække unødvendigt længe ud, naar saa mange Betænkninger og Vøta skulde indhentes og atter overvejes. Derfor har end ikke de to Over-Konsistoriers Medlemmer faaet

¹⁾ Korrespondancen offentliggjort i Kirchen- u. Schulblatt für die Herzogth. S. u. H. 1849 Nr. 41 ff. ved Prof. Asmussen, videre Materiale i Abt. 18. Nr. 18 a St. Kiel.

²⁾ I to Breve af 10. April og 6. Juli 1796, Abt. 18 Nr. 18 a, Staatsarch. Kiel.

Udkastet forelagt til Gennemsyn, og dets Indhold kendte ingen, de blev kun spurgt om rent praktiske Foranstaltninger vedrørende Agendens Indførelse m. m. Man forbavses unægtelig over en saadan Fremgangsmaade, at en saa vigtig Sag blev lagt i een Mands Haand, uden at der blev givet nogen — end ikke de mest fremtrædende Mænd i Kirken — Lejlighed til at gøre Indsigelse paa væsentlige Punkter — Callisen er Modstander af, at den gamle Tekstrække (vor nuværende 1. Tekstrække) ganske afskaffes. »Den er for mangfoldige Mennesker den kæreste og mest kendte Del af deres Bibel«, og han beder Adler om, at den stadig maa blive brugt som en 4. Tekstrække. (Adler havde udarbejdet 6 nye Tekstrækker, se senere.) Han kritiserer Adlers stadige Omtale af Jesus som »Lærer og Eksempel for Mennesker«, »bedre havde det været at kalde Kristus Herren, Frelseren«. Alle den gamle Gudstjenestes Antifonier, som Adler helt havde slaaet en Streg over, ønsker Callisen ligeledes bibeholdt, »da de formindsker den protestantiske Gudstjenestes Ensformighed.« De mange Alterbønner, som skal afløse den gamle Agendes Collecter og Skriftlæsning burde efter Callisens Skøn indeholde »mere egentlig kristne Tanker, og ikke bare naturreligiøse Sandheder«, — »thi jo mere Tiden begunstiger en Fornuftreligion og saakaldt moderne Moral, skal Kirken — tilmed i et Skrift, som ligefrem faar symbolsk Betydning — sige sin Mening tydeligt, klart og ærligt.« I den nye Agende opfatter Adler Sacramenterne som »blosse ritus«, Callisen ønsker betonet, at de først og fremmest i vor evang.-luth. Kirke opfattes som Naademidler. (Alene at dette skal bemærkes overfor en Generalsuperintendent, viser os, hvor langt Rationalismen var naaet i Hertugdømmernes Kirke.). »Kristendommen vilde dog nok kun være en tarvelig Indretning, naar den ikke aabnede overnaturlige Kilder«, føjer Callisen til. I Daabsformularen bør Kirken henvise til, hvorfor vi døber og døbes — mener C. Nadveren fremstiller Adler som »et almindeligt Erindringsmaaltid«, og Callisen maa atter her paa et af de mest væsentlige Punkter belære sin høje Kollega. »Efter vor Kirkes

Nadveropfattelse er den: «en virkelig Given og Modtagen af ham i hvem Guddommens Fylde bor».

I sit Svar gaar Adler udenom alle Indvendinger, han er dog villig til at ændre eet af Daabsformularerne. Ikke desto mindre beder han Callisen om at sætte sit Navn under Udkastet, »dies würde ein Beweis unserer Vereinigung (!) sein, u. die gute Sache fördern«. Og han føjer til, at naar C. har underskrevet Agende-Udkastet, kan han tilføje, hvilke Ændringer han ønsker foretaget, saa vil han (Adler) tage Hensyn til dem, naar han lægger sidste Haand paa Værket. I den Tro skrev Callisen saa under, og fremsatte endnu en Gang sine principielle Indvendinger. Han lægger et godt Ord ind for Bibellæsning i Kirken, (Oplæsning af enkelte Afsnit under Gudstjenesten) at i hvert Fald et enkelt Afsnit læses for Alteret, som hidtil. Det er vigtigt især i en Tid, »da denne ofte afskaffes helt i Kirkerne, thi især de unge Præster gider næppe bruge den hellige Skrift mere, de foretrækker deres egne Tanker og Meninger. Derfor vil Oplæsning af det Evangelium, over hvilket der ikke skal prædikes, fremme Kendskabet til Bibelens Indhold.«

Dagen efter, at Adler havde modtaget Callisens Brev (16. Juli), sendte han imidlertid Agendeudkastet ind til Kancelliet, med Bemærkning om, at »der er sørget saa meget som muligt for Afveksling og Mangfoldighed, baade hvad angaar Gudstjenestens Indretning og m. H. t. de enkelte religiøse Handlinger«, Adler mener, at der er saa mange Slags Formularer og Bønner, saa der maa være noget for enhver Smag. »Jeg har stadig under Agendernes Udarbejdelse haft for Øje med al Omhu at undgaa alle uforstaaelige Ord (alle Kunst- u. Schulwörter) alle overdrevne og ubestemte og — især — alle mystiske Vendinger. Der er taget Hensyn til vor Tids Dannelse og Smag, dog er intet af Kristendommens rene Lære, som den findes i den hellige Skrift prisgivet«. Callisens Ønske om Oplæsning af Skriftstykker under Gudstjenesten, har Adler »ikke Tid at drøfte med ham. Hvis jeg var traadt i Brevveksling med C., vilde han sikkert have indrømmet, at den blotte Oplæsning

af nogle Bibelafsnit uden Omskrivning eller Forklaring vil være af ringe Nytte for den store Hob. Derfor maa man vente med Indførelse af Bibellæsning, indtil man kan give Præsterne en fattelig Omskrivning og praktisk Forklaring til Bibelen«. (Her møder vi atter Oplysningstidens Forkærlighed for Parafrazen, for Omskrivninger og Fordrejninger af Bibelen. Hensigten er selvfølgelig denne ene: at afsvække dens Tale til Mennesker. Sammenlign Schwollmanns »Oversættelse med Forklaringer«. Senere vil vi faa at se, hvordan man her i Hertugdømmerne i vor Periode virkelig faar hele N. T. »oversat og omskrevet.«)

Paa den Maade blev Callisen overrumplet, — Adler forstod at skaffe sig frie Hænder.

Var der da ingen, som tog til Orde imod dette rationalistiske Arbejde?

Egentlig ikke. Og hvem skulde iøvrigt tage til Orde? Ingen kendte Udkastet. End ikke Overkonsistoriernes Medlemmer saa noget til det, de blev vel spurgt om Forslag m. H. t. Agendens Indførelse, Formaal, Format, Tryk etc. Men selve Udkastet har ingen set. Dog var der eet af Konsistoriernes Medlemmer, Provst Witt i Nienstedten¹⁾, som drevet af bange Anelser henvendte sig til Kancelliet. Han skriver bl. a. (8. 9. 96): »En stor Del af Hertugdømmernes Indvaanere ønsker ingen Ændring m. H. t. den nuværende Liturgi og Gudstjenesteordning, og af hele deres Hjerte er de imod alt nyt, de ønsker at tjene Gud saaledes, som deres Overbevisning byder dem. Dette gælder ikke blot den store Hob, men ogsaa mange »hellerdenkende« ønsker ingen pludselige og radikale Ændringer«. Witt beder indtrængende Kancelliet om at sørge for, at enhver Form for Samvittighedstvang undgaas, og at der —, som Tilfældet sikkert vil være her (!)²⁾ — ikke ændres noget ved den hl. Skrift og den lutherske Kirkes Lære. »Det har forbavset mig meget, fortsætter Witt, at ikke engang Gen.-Sup. Callisen ved,

¹⁾ * Husum 1753, † i N. 1829, 1792—1817 Medlem af Examinations-Kommissionen.

²⁾ Provst W. har heller ikke set Agende-Udkastet, men kun Callisens Kritik.

hvilke Texter, der foreskrives, og om de gamle overhovedet beholdes. Intet vil dog være mere naturligt, end at de gamle Evangelier og Epistler bibeholdes. At forklare denne Selvfølgelighed nærmere, er vel ikke nødvendigt«. — Ved forskellige tilfældige Omstændigheder er Provsten bleven bestyrket i sin Ængstelse for, at man »under de kasserede Afsnit af Nye Testamente ogsaa finder saadanne — maaske mange, dog vel ikke alle ? ? — som især giver Prædikanten Lejlighed til at tale om den egentlige Kristendoms Hovedtanker, hvilke de moderne Præster, — for at forberede Naturalismen — ønsker at fortrænge fra Prædikestolen«. Han beder indtrængende Kancelliet om at overvaage, at Kristendommen og »dens egentlige Lære« ikke fortrænges eller forandres. Saa det da saa faretruende ud for Kristendom og Kirke i Hertugdømmerne, at selv en af de maadeholdne Rationalister følte sig foranlediget til at henvende sig til Kancelliet i saa alvorlige Ord?

En Gennemgang af Agenden og dens Indhold vil vise, at denne Ængstelse ikke var ugrundet.

Men først nogle Ord angaaende dens Indførelse. Ligesom Adler havde forstaaet at skaffe sig frie Hænder under Udarbejdelsen af Agenden, lykkedes det ham ogsaa at holde al eventuel Kritik nede ved simpelthen at nægte de kirkelige Myndigheder Ret til at bedømme hans Arbejde; kun Callisen fik — som vi har set — Udkastet i Hænde.¹⁾ Og paa samme Maade bestemte han selv, hvordan Agenden skulde indføres i Hertugdømmernes Kirker. Han anbefalede den største Forsigtighed, det skulde saavidt muligt ske »i al Stilhed« og »hvis ikke paa een Gang, saa lidt efter lidt«. For ikke at ægge til Modstand vil det være bedst, foreløbig at lade Folk have Ret til at kræve de gamle Formularer brugt ved kirkelige Hand-

¹⁾ Det er derfor urigtigt, naar J. H. Voss i Sopronizon 1819, III p. 53 kalder Agenden »geprüft u. genehmigt von Gen.-Sup. Callisen u. beide Oberconsistorien der Herzogthümer«. Om Callisens Forhold til Agenden se endvidere: J. F. L. Callisens Ehren-Rettung meines Vaters. — — Johan Leonhard Callisen wider die Ausschuldigung des Herrn Hofraths J. H. Voss. — Schleswig 1820.

linger, men hvis dette ikke udtrykkeligt ønskes, skal Præsterne blot stiltiende bruge de nye. Ogsaa det private Skriftemaal skal indføres lidt efter lidt, alt skal ske »sowie die Umstände es erlauben«. Men de nye Texttrækker bør i hvert Fald indføres senest »ved det nye Kirkeaaars Begyndelse 1798«, d. v. s. fra Januar 1798. Den mellemliggende Tid bør Præsterne bruge flittigt til at gøre deres Menigheder bekendt med Agenden. Overkonsistorierne tiltræder ganske denne Tanke. At Agenden indføres »in der Stille«, forekommer dem saare fornuftigt, »da den sikkert afviger meget fra det gamle Ritual«. Sker dette ikke, »kunde de mindre oplyste let komme paa den Tanke, at man nu vil forandre selve Religionen, — — — thi saa almindelig er Oplysningen endnu ikke i vore Egne, at man kan forvente at Landalmuen og Smaaborgere(!)¹⁾ ved at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt i Religionen«.

Ogsaa paa dette Punkt fik Adler sin Vilje, og glad og tilfreds slutter han sit sidste Brev til Kancelliet i denne Sag med følgende selvtilfredse Svada« »Das Vaterland wird seinen frohen Dank dem preiswürdigen Collegio weihen, unter dessen Vermittelung dieses gemeinnützige für Religion u. Moralität gewiss nicht unwichtige Werk, zu Stande gebracht ward, und mit dankbarer Freude auch hierin empfinden, wie viele Vorzüge die dänischen Staaten unter ihrer weisen u. wohlthätigen Regierung besitzen.«

I et Brev dat. 19. 11. 1796²⁾ kan Schütz saa meddele Adler, at hans Ønske nu er gaaet i Opfyldelse. »I Gaar blev Agende-Udkastet samt alle dertil hørende Forslag vedtaget i det kgl. Staatsraad«. Af Schütz' Breve til Adler ses, at flere af Statsraadets Medlemmer nærrede en Del Betæneligheder og gjorde den Indvending, at »Agendens Bønner er uden Kraft«. Men heller ikke her førte Betænelighederne til noget synligt Resultat, og Agende-Udkastet passerede uhindret den sidste Instans. Ved et Rescript af 2. Dec. 1796 blev Agenden approberet, og der blev samtidig tilstillet Kirkevisitatorerne et Cir-

¹⁾ Landleute u. kleine Bürger.

²⁾ Abt. 18 Nr. 18a, Staatsarch., Kiel.

kulære om, hvordan man skulde forholde sig ved Agendens Indførelse i Hertugdømmerne. Det sluttede sig iøvrigt ganske til den af Adler foreslaaede Fremgangsmaade.

Pastor Prahl i Vedsted¹⁾ oversatte Agenden til dansk, saa den kunde bruges i de nordslesvigske Kirker, det første danske Eksempel sendte Adler til Kancelliet 19. Okt. 1797. Men ogsaa et andet Hverv blev Prahl betroet. Rationalisterne nærede nemlig en hemmelig Angst for, at Befolkningen paa en eller anden Maade skulde sætte sig til Modværge eller søge at forhindre Agendens Indførelse. For at undgaa det blev nogle Penne sat i Gang for at »oplyse og berolige« Landbefolkningen, — »den uhyre uvidende og stupide Hob«. For at berolige denne i Nordslesvig, skrev Prahl (maaske i Samarbejde med Pastor Boysen i Gml. Haderslev) et lille Skrift, hvori han henvendte sig til de »kjære Medbrødre paa Landet«. Skriftet, som blev trykt i 1797 paa Kirkens Bekostning, kaldte han: *E t O r d t i l L æ g f o l k i d e d a n s k e M e n i g h e d e r p a a L a n d e t i H e r t u g d ø m m e t S c h l e s w i g a n g a a e n d e d e n n y e K i r k e - A g e n d e e l l e r d e n n y F o r s k r i v t f o r K i r k e s k i k k e n e v e d d e n o f f e n t l i g e G u d s d y r k e l s e t i l b e d r e U n d e r r e t n i n g o g t i l B e r o l i g e l s e*«. Det blev i stort Tal sendt ud til alle Sogne til Fordeling, men i Stedet for at virke beroligende vakte det »stor Uro og Forbitrelse«²⁾. Under Udfoldelse af megen Veltalenhed og Overtalelseskunst søgte Prahl at vise, at der kun skulde ændres lidt ved »Kirkeskikkene«. Det var »de sande Menneskevenner«, som stod bagved den nye Forbedring, de »vil gavne saa meget som muligt og paa enhver Maade«. En saadan Menneskeven »holder det derfor ligesaavel for sin Pligt at udrydde Fordomme og forebygge Vildfarelser, som at klæde den nøgne og trøste den bedrøvede«. Han appellerer til den slesvigske Befolknings Kongetroskab og søger at vise, at det er »vor gode Konge«, som gerne vil »befordre almindelig Opbyggelse og indføre en bedre

¹⁾ Se Sønderj. Aarb. 1933 p. 21 f. f.

²⁾ Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens II p. 612 ff Provst Strodtmann om A. og dens Indf. i Haderslev By og Amt.

og mere passende Orden i Gudstjenesten«. Hensigten er tydelig den, at bibringe den jævne Befolkning den Forestilling, at det er den omsorgsfulde Landsfader, der vil »indføre en bedre og mere passende Orden i Gudstjenesten«. — »Vi kjende, og hvem som ikke vil være seende, blind og hørende, døv, bør være mere end tydeligen overbeviist baade om vor gode Konges faderlige Sindelav mod enhver af hans Undersaatter, om hans utrættede Omhu for at befordre deres Vel paa enhver tænkelig Maade, som og om hans fromme christelige Tænkemaade og hans varme Iver at befordre Guds Kundskab og Dyden.«¹⁾ Paa den Maade blev alt lagt omhyggeligt til Rette for at undgaa Modstand og ubehagelige Optrin. »Lader Eder ikke foresnakke — skriver Prahls videre i nævnte Pjece — at saadant (altsaa Agendens Indførelse) er kun Paafund af visse Præster, og Andre, som ere Ulve i Faareklæder, og arbejder paa at undergrave Religionen og tilsidst at omstøde den«.

Saadan maa Folk have tænkt dengang, og vi vil i det følgende faa at se, at der var mere Sandhed i den jævne Mands Forestilling og Tanke end i det, man søgte at paadutte Folk »til Beroligelse«. Men først vil vi lige se lidt paa Agendens Indhold, og hvad den Indførelse i Hertugdømmerne egentlig betød.

Skønt Adler og hans samtidige Gang paa Gang forsikrede, at de kun ønskede nogle Smaaforandringer i Gudstjenesten, at det kun var »Formerne«, man vilde »forbedre«, saa viser Agenden imidlertid tilfulde, at her gjaldt det ikke Smaaforandringer eller tidssvarende Ændringer, her var det ikke det ene eller andet teologiske System eller Synspunkt, man stredes om, men her gjaldt det intet mindre end selve den kristne Kirkes Eksistens.

Ved de oldkirkelige Gudstjenester brugtes Hilsenen: Sursum corda! — »Hjærterne opad!« — og denne Menigheds-hilsen var dog aldrig helt forstummet, selv om Ordene ændredes i Tidens Løb. Nu døde den sidste Lyd hen her, da denne Gudstjenesteordning søgtes indført. Thi i den fandtes saa

¹⁾ Alt dette siges om den sindssyge Christian VII!

vist ikke noget, som kunde løfte Hjærterne opad. Agendens Hovedmangler viser det tydeligt.

Adler søgte først at indskrænke «Sangen saa meget som muligt» («I Stedet for de mange Psalmer, som det hidindtil har været Skik at synge i vore Kirker, vorder den fælles Gudsyndelse i Fremtiden begyndt med en eneste højtidelig Lov- eller Takke-Sang».¹⁾ Alene denne »Reform« viser, hvor ringe Forstaaelse Tiden havde for det, som er med til at bære Gudstjenesten og forberede dens Højdepunkter. Naar hertil saa kommer, at man efter bedste Evne søgte at ødelægge alle de gamle Psalmer ved forfærdelige »Omskrivninger og Ændringer og ved at indføre en »Poesi«, gyselig og aandsforladt, som Erstatning, saa forstaar man godt, at Kirken alene af den Grund blev mere og mere tom fra Søndag til Søndag. Skønt denne »Poesi« senere vil blive omtalt, vil vi dog lige høre en Prøve paa dem, for at faa en lille Mundsmag paa Rationalismens poetiske Evneløshed og æstetisk »Smag«. Af Kingos skønne Morgensang »Vaagn op og slaa paa dine Strænge«, beholder man Melodien, men Ordene ændres til:

Nu rejser sig fra Senge-Leje
min før af Søvn betyngte Krop

— — —
ny Styrke føler Ben og Sener
og Hjærtet hurtigt i mig slaar
o. s. v.²⁾

Og den af Adler udgivne saakaldte »Christelig Psalmebog« (fra 1798) indeholder, — omend ikke slet saa uhyrlige Ting, saa dog ikke een Psalme, som Eftertiden har kunnet bruge.

¹⁾ Citaterne stammer fra Agendenes Forord og indledende Bemærkninger. Den danske Udgave har følgende Titel: Den Slesvig-Holstenske Kirke-Agende efter Allerhøjeste Kongelig Befaling forordnet til almindelig Brug i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten i Herskabet Pinneberg, Grevskabet Ranzau og Staden Altona. Slesvig. Commission hos Joh. Gottl. Röhss. 1797.

²⁾ Forfatteren er Pastor Bjørnsen i Skodborg, siden (1797—1832) Sognepræst i Oxenvad. Citatet er fra hans »Andagtsbog for voksne Christne. Hjælpemiddel til den stille, huslige Andagt«, et af Rationalismens værste Produkter i Hertugdømmerne. Bogen er tilegnet Gen-Sup. Adler, »Gejstlighedens værdigste Formand, en rigtig Bibelfortolknings og sand Religiositæts hæderligste Talsmand og Lærer, en gudelig og christelig Bedemaades følgværdigste Mønster«.

Denne Psalmebog og dens rimede Prosa skulde supplere Agenden, (og afløse hele den ældre Salmedigtning) og den kunde kun virke ødelæggende for Menighedssangen.

En anden Hovedmangel ved den nye Gudstjenesteordning »nach Anleitung der neuen Agende« er, at Altertjenesten gøres overflødig og fortrænges ganske.

Ganske vist hedder det i § 2 i Agenden, »efter at den forsamlede Menighed ved den (ene) fælles Sang er bleven stemt til andægtige Følelser, træder Præsten for Alteret«. Men Præsten har egentlig intet at forrette der. Thi den gamle Hilsen: Herren være med Eder, skal ikke lyde mere, ej heller skal, som hidtil, Collect, Evangelium og Epistel messes eller læses, (»de saakaldte Collecters Messen saa og Evageliernes og Epistlenes Læsen eller Syngen for Alteret falder i Fremtiden ganske bort«). Hvad Præsten skal foran Alteret, er egentlig ganske uklart, og Alteret selv er efter Agendens Gudstjenesteordning ganske overflødig. Han skal læse en Bøn, hedder det. Men det tilføjes — betegnende nok — at det kan ske »i Choret eller ogsaa straks paa Prædikestolen«. Prahls skriver da ogsaa i sin Pjece¹⁾ »dersom en eller anden Præst finder det passende at træde midt ned i Kirken og at staae paa Kirkegulvet, imedens han læser denne Bøn, saa hverken synder han imod Kongens Befaling eller mod sit Embedes Værdighed.« Denne »Bøn«, som nu skal læses, har egentlig ikke meget med en Bøn i kristelig Forstand at gøre. Enhver kan forvise sig derom ved at læse disse Bønner i Agenden (Side 23—103). Dens Hovedhensigt er at »befordre bestandig Fremgang i christelig Tænkemaade og Dyd«. Hermed skal nu ogsaa forbindes Kirkebønnen, som før blev bedt fra Prædikestolen, nu derimod »afsondret fra Læreforedraget, (!), det vil bidrage til at give denne Andagtsøvelse den Afveksling, som sikkert befordre dens velgiørende Øjemed.«

Paa »denne højtidelige Religionshandling« følger atter en Sang og derpaa Prædikenen.

¹⁾ Et Ord til Lægfolk — — — p. 17.

Ogsaa m. H. t. Prædikenen og dens Indhold betyder Agenden et afgørende Brud med den kristelige Fortid. Alene Indførelsen af 6 forskellige Textrækker maatte føles som et unødvendigt Virvar. Men værre bliver det, naar man ser de Emner, »Præsten — efter Agendens Anvisning — skal bruge i sin Prædiken, eller — som det nu hedder — »offentlige Læreforedrag«.

Hvad der nu skal tales om ned gennem Kirkeaaaret, fremgaar af Agendens Anvisning.

F. Ex. 2. Søndag efter hl. 3 Konger (Text: Joh. 2, 1—11) Jesu Deltagelse i selskabelige Glæder.

Septuagesima (Luc. 7, 1—10) En hedensk Mands ædle Tænkemaade.

2. Søndag i Fasten (Jac. 5, 7—11) Jesus, et Mønster paa Gelasenhed.

Pinsen (Efes. 5, 6—14) Stræben efter altid bedre Sandhedserkendelse.

7. S. efter Tr. (Efes. 5, 15—20) Advarsel mod udsvævende sanselig Glæde.

8. S. efter Tr. (Johs. 12, 35—36) Formaning til at benytte enhver Lejlighed for at tiltage i Viisdom og Dyd.

15. S. efter Tr. (Luc. 14, 1—11) Pligter i selskabelig Omgang.

17. S. efter Tr. (1. Pet. 3, 1—7) Ægtefællers gensidige Pligter.

18. S. efter Tr. (Col. 4, 5—6) Venlighed og Klogskab i Taler.

26. S. efter Tr. (Col. 3, 18—4) Pligter og Glæder i Huusstanden.

Juledag (Tit. 3, 3—9) Salige Følger af Jesu Aabenbarelse. Meneskenes Oplysning og Forbedring.

Søndag efter Jul (Ef. 2, 11—22) Jesus en almindelig Velgører.

For at understrege hele denne saakaldte Gudstjenestes ukirkelige og ukristelige Karakter, har Adler ogsaa ladet det borgerlige Aar fortrænge Kirkeaaarets Inddeling.

Efter denne Anvisning kunde »Gudstjenesten« nu uden synderligt Besvær drejes over i den rene »Fornuftreligion«. Nogen Forskel paa denne »Gudsdyrkelse« og den, man havde faaet indført i Frankrig — »Dyrkning af Fornuftens Gudinde« — er ikke helt let at faa Øje paa.

Oven paa omtalte »Læreforedrag« følger »Fadervor i en fattelig og kort Omskrivelse«, d. v. s. i en fuldstændig forvansket Form. Agenden byder bl. a. paa følgende »fattelige og korte Omskrivelse«. I Stedet for den 7. Bøn i Fadervor: Fri os fra alt det, som kan være farligt for vor Uskyldighed og Dyd. Eller man sammenligner: »Dagligt formere dit Sandheds og Dyds Rige sig iblandt os«. »Maatte vi vorde aarvaagne i hver Fare for vor Dyd, uovervindelige i Fristelse til Synd, altid fastere i et godt Sindelav, altid rigere paa gode Gierninger«. »Skienk os daglig, hvad vi have Behov til Nødtørf og Glæde i Livet« o. s. v.

»Med et højtideligt Velsignelsesønske, dog ikke ligefrem med det hidindtil brugelige mosaiske Velsignelsesformular, hvilket er uforstaaeligt for de fleste Tilhørere, — forlader Præsten Prædikestolen«. Med de underlige Ord »det mosaiske Velsignelsesformular« mener Adler Velsignelsen, som hidtil lystes over Menigheden fra Alteret, og som mangfoldige Mennesker sikkert har følt som et af Højdepunkterne i Gudstjenesten. Nu skal Velsignelsen ikke lyses mere, og Ordene ændres ogsaa her — ligesom vi saa m. H. t. Fadervor — ud i det fuldkommen banale. Agenden har hele 15 forskellige »Velsignelsesønsker«. F.. Ex. Herren velsigner Eder rigeligt med Ro i Hjertet, med Kraft til Dyden« med Visdom i Livet og med Taalmodighed i Lidelser. Herren lyksaliggøre Eder med et gladt Haab om og engang med uusigelige Nydelser af det evige Liv.«

Saa synges der atter «en kort Psalme», og »dermed sluttes Gudsdyrkelsen«. D. v. s. er der »Altergang«, »træder Communicanterne under en højtidelig Taushed til Alteret«, eller — hvis der ingen Altergang er — »forsamle Skolebørnene sig paa Kirkegulvet og med dem igentager Præsten catechetisk Hovedsætningerne i sin Prædiken«. I Mellemtiden »have de af Menighedens Lemmer, som ville gaa bort, forladt Kirken«. Skriftemaal et afskaffes ganske, og i Stedet for træder et saakaldt »almindeligt Skriftemaal« d. v. s. en »Skriftetale, hvorhos der maa tages mere Hensyn til Nadverens egentlige

Øjemed, end paa Syndsbekendelse og Absolution.« Ingen Præst vilde eller maatte mere tale med Farisæeren og Tolderen i Enrum. Adlers Agende har her i særlig Grad været medvirkende til, at Skriftemaalet blev afskaffet i vor Kirke, selvom selve Navnet bibeholdtes. *Nadveren* kaldes »een af de ærvædigste christelige Religionshandling«, men Agenden anbefaler, »at den holdes »overhovedet mere sjældent, hvilket maaske i Forhold af Menighedens Størrelse kunde skee hver siette, tolvte Søndag, eller paa Landet *F o r a a r o g E f t e r a a r e t* Par Søndage efter hinanden«. Her har Agenden 10 forskellige Formularer. I nogle læses Indstiftelsesordene ikke engang, hvor det imidlertid sker, skal det gøres »uden at opløfte Brødet og Kalken og uden Korsets Betegnelse.«

D a a b e n kan stadig ske i Kirken, men man lægger Vægt paa, at den forlægges til Hjemmene. Prahls skriver f. Ex. i sin førnævnte Pjece (p. 46 f.) »Man bør — især om Vinteren — til troe Forældrene saa megen Ømhed for deres spæde Børn, at de heller lade dem døbe hjemme, end lade dem i Frost og Kulde, Regn og Blæst, kjøre ofte en lang Vej for at døbes i Kirken«. — Fra den Tid stammer den i sin Tid meget udbredte Hjemmedaab, og den tager paa Oplysningstiden ganske Overhaand. Barnedaaben bibeholdes. Adler vover ikke at afskaffe den, men der var — som vi senere skal se — stærke Kræfter i Gang for at afskaffe den. Om *Nøddaab* siger han imidlertid, (Agenden p. 10.) at »den grunder sig paa Fordom. Dette skal Præsterne ikke undlade at forklare Medlemmerne af deres Menigheder, imidlertid ere de ikke beføjede til at nægte Forældrene denne saakaldte Nøddaab, naar de udtrykkelig forlanger den for deres svage Barn«. I Agenden findes 8 Maader at døbe Børn paa. I nogle af disse er Trosbekendelsen ganske forsvundet, hvor den er bevaret, er der foretaget — selvfølgelig — en Del »Forbedringer« og »i Stedet for den sædvanlige Troesbekendelse kan ogsaa følgende Omskrivning vorde brugt«. (Agenden p. 145 f.)

Daaben opfattes ligesaa lidt som *Nadveren* som Sakra-

ment, og dens Betydning er her egentlig kun: Optagelse i »Jesu Tilbederes Menighed«¹⁾ (= Selskab).

Paa den Maade kunde man gaa hele Agenden igennem og Side for Side paavise denne Gudstjenesteordnings ukirkelige, ja, ukristelige Karakter.²⁾

Vi har dvælet noget udførligt ved Agenden og dens Tilblivelse, ved den Aand, den helt igennem er præget af. Det var nødvendigt, for at faa Baggrunden rullet op for det store Drama, — thi det tør man nok kalde de Kampe mellem Præster og Menigheder, som nu udspilles i de følgende Aar i Hertugdømmerne. Vi har set den officielle Kirkes tagen Afsked med Kristendommen, set hvordan de helligste Ord kaldes »m ø r k, j ø d i s k T a l e«, og hvordan den gamle Kirkes Sakramentopfattelse blev betragtet som et Udslag af mørk Overtro.

Gudstjenestens gammelkirkelige Form kasseredes ganske, nu skulde der lyde højt klingende retoriske Talemaader, skabes en vis teatralisk Effect — for at bøde paa de nye, tomme Ord..

Megen Snildhed var anvendt for at faa det nye Projekt bjærget i Land, og megen Snuhed fordredes af Præsterne for at faa denne Agende indført uden Modstand fra Menighedernes Side. Med store Forventninger saa Tidens Børn, Kirkestyrelsen og det store Flertal af Præsterne hen til det nye Vidundermiddel, som nu uomtvisteligt vilde vende Strømmen, føre Folk tilbage til Kirken igen..

Ynkkelige Klager havde lydt alle Vegne fra i disse Aar, at Interessen for Gudstjenesten bestandig tog af, og at Kirkerne tømtes. Galt var det paa Landet, langt værre i Byerne. Nu vilde alt det ændre sig til det bedre, naar Anstødsstenene ryddedes af Vejen, og alt blev indrettet fornuftigt, hensigtsmæssigt og nyttigt. Der skulde nu prædikes Moral i Kirken, Anvisning til

¹⁾ Prahl a. S. p. 52 og 54.

²⁾ At Adlers Agende tilfredsstillede Jøderne mere end de Kristne, ses af at en jødisk Rabbiner, Dr. Wolff, i 1833 udarbejdede en ny jødisk Agende, hvortil den Adlerske Agende paa en hel Del Punkter var Forbilledet. Af og til følges Adlers Ordlyd helt, blot med den Forandring, at Jesu Navn udelades.

menneskelig Lyksalighed, indføres nye Psalmer, nye Textrækker, nye Formularer, nye Former, en ny Omskrivning af Bibelen. Alt var nu rede, alle Forberedelser omhyggeligt gjort, alle Forsigtighedsforanstaltninger var truffet.

Men — »— — just som de mente,
hun laa i Baand og Bast,
da lo hun saa hjerteligt,
at alle Lænker brast.

Sandheden i de Verslinier ser vi hver Gang i vor Historie, naar det fremmede, importerede i Forbindelse med den kolde Snusfornuft søger at knægte alt det dybeste i vort Folk, alt det, vi med eet Ord kalder: det irrationelle. Hver Gang man søger at beklippe Sjælens Vinger, dræbe dens Længsler, lægge det bedste og dybeste i os i Lænker.

Adler spændte Buen stramt, — og Strengen brast.

I Aarene op omkring Aarhundredskiftet bredte »Urolighedens Aand« sig som en Løbeild gennem begge Provinser, saa Forholdene til Tider nærmede sig aabent Oprør. Og havde Regeringen ikke paa en rolig Maade grebet ind, og søgt at neutralisere Striden ved klogelig at give efter, havde vore Egne vel oplevet en formelig Religionskrig. Det er denne lidet kendte men bevægede og interessante Episode i vort Hjemlands¹⁾ Historie, vi i det følgende skal høre om.

3. Agendestriden.

Til at begynde med syntes Kirkestyrelsens Forventning, at Agendens Indførelse vilde lykkes, naar alt gik for sig saa stiltiende som muligt, at gaa i Opfyldelse. Adler selv modtog mangan en Kompliment fra underdanige, tjenstivrige Præster og fra de daværende »oplyste Mænds« Rækker. F. Ex. skriver den ditmarsiske Landfoged H. C. Boye, (2. 10 97)²⁾ at han har studeret den nye Agende og maa prise det Folk lykkeligt, »dass diesen bedeu-

¹⁾ Kampen i Nordslesvig vil selvfølgelig blive mest udførlig skildret.

²⁾ Acta A XVIII Nr. 400 C. Kiel.

tenden Schritt zur besseren Erkenntniss u. Gottesverehrung zu thun bestimmt ist.« Amtmand v. Schmettau i Aabenraa kunde ikke engang vente med at læse den, til han havde faaet Kirker-nes Eksemplarer tilsendt, kan købte den selv, »thi min Hunger efter at læse og eje den nye Agende var alt for stor« — skriver han til Adler.¹⁾ Enkelte Steder var »de tilstedeværende christelige Personer næsten rørte til Taarer, da de hørte de nye Daabsformularer«. ²⁾ Saaledes syntes Sagen først at gaa efter Beregning. Ogsaa i den daværende Presse lød kun anerkennende Ord, oftest i bombastiske Vendinger. Een slutter f, Eks. sit Indlæg med megen Pathos »Wenn einst die Tafeln der Weltgeschichte zermalmen, u. irrdische Denkmäler zertrümmern, so sei die neue Agende ein Bestandtheil deines (d. v. s. Adlers) ewigen u. unvergänglichen Ruhmes.«

Naa, man kunde have sparet paa Krudtet. Men disse Udtalelser viser i hvert Fald, at i de saakaldte dannede Lag blev Agenden hilst med megen Jubel. Disse Kredse, som for længst var vundet for Oplysninstidens Tanker, fik nu i disse Aar en sjælden god Lejlighed til at tillægge sig selv alle mulige skønne Prærogativer og til at svælge i Selvbehagelighed, de var jo — i Modsætning til Agendens Modstandere, som snart dukkede op — »de tænkende Mennesker. Religionens sande Venner, som elsker Dyden, de rolige, sandhedselskende Borgere« o. s. v. — Aldrig har der været et saa skarpt Skel mellem »oplyste og dannede« og saa alle de andre, thi aldrig har »Videnskabens« Almagt og taabelig Autoritetstro til den været stærkere og mere naiv, end i Forstandsdyrkelsens Blomstringstid. Derfor møder man da ogsaa allevegne de mest haanende Ord om Modparten, hvad enten Talen er om den graa Vadmelsmand eller en »tilbagebleven« Modstander som f. Eks. Matthias Claudius. Især denne sidste er bleven sjoflet af dette halvlærde Publikum, som havde slugt lidt Døgnfilosofi og virkelig for Alvor mente, at Tankens sidste Gaader var løst. I Agendestri-

¹⁾ Visitatorialia, Aabenraa, 1997. Kiel.

²⁾ f. ex. Oldenburg, A. XVIII 400 E. fol. 149 ff.

dens Aar var Matth. Claudius dem især en Torn i Øjet, fordi han med megen Elegance forstod at bruge Viddets hvasse Vaaben og hver Gang afvæbnede de værgeløse, tørre Pedanter. Atter og atter gaar disse Betegnelser igen: den raa, uoplyste, gemene Hob, Ufornuften, enfoldige og udannede Mennesker, forsømt Kirkepublikum o. s. v. Og dog frygtede Datidens »moderne Mænd« netop disse Kredse i Folket, baade Alnuen og de faa intellectuelle, som ikke havde bøjet Knæ for Tidens Baal.

Derfor blev Tidspunktet for Agendens Indførelse lagt i de enkelte Præsters Haand. Man holdt det nemlig for klogt, at lade det Tidspunkt være afhængig af »wie die Localumstände beschaffen sind«. Baade de forskellige Kirkevisitatorier og Præsterne fik derfor Paalæg om, at gaa frem med største Forsigtighed, for at man ikke, ved at gaa for ivrigt til Værks, skulde »skade den gode Sag«. Noget bestemt Tidspunkt for Agendens Indførelse blev altsaa ikke fastsat, at den skulde indføres overalt — naar Forholdene tillod det — fik Menighederne intet at vide om.

I nogle Sogne blev Agenden indført straks hen paa Foraaret eller i Forsommeren 1797, andre Steder derimod først en hel Del senere. I det store og hele kan man sige, at hvor der herskede aandelig Død og størst Ligeegyldighed, blev Agenden straks indført »uden noget Præludium«. Og som oftest var der de Steder »slet ingen Utilfredshed med den«. Men hvor der endnu var et Kirkefolk — »einfältiges Kirchenpublikum«, — der var man mere forsigtig.

Allerede Provst og Amtmand (Kirkevisitatoriet) tog deres Forholdsregler, inden Agenden blev sendt ud i Sognene. Saaledes forespørger v. Schmettau i Aabenraa f. Eks. (18. Febr. 1797), da han har faaet A. tilsendt til Fordeling), om han ogsaa skal sende den til Pastor Ravn i Ø. Løgum. »De kender — skriver han til Adler — hans Egensindighed og Enfoldighed. Her skal Taalmodighed og Forsigtighed til, især da der i dette Sogn findes mange urolige Hoveder.«

Paa denne Maade blev Agenden i Løbet af 1797 indført — helt eller kun delvis — i de fleste Sogne i Hertugdømmerne,

og kun hvor man vidste, at man maatte regne med Præstens Modstand, lod man foreløbig vente med Indførelsen indtil bedre Tider.

I Haderslev Provsti,¹⁾ hvor en Del af Oplysnings-tidens mest ivrige Præster sad, — Forchhammer i Skodborg, Bjørnsen i Oxenvad, Roloffsen i Sommersted, Prahll i Vedsted, Boysen i Gml. Haderslev — syntes alt til at begynde med at gaa saare vel. I Haderslev By blev Agenden indført «i alle Stykker. Endog den almindelige Forberedelse til Altergangen (d. v. s. almindelig Skriftemaal) uden Haandspaalæggelse og Absolution — har hele Menigheden villigt fundet sig i«. Provst Strodtmann kan da ogsaa meddele, at Haderslev By viste »en stille, alvorlig Tilfredshed røbende Adfærd«, især de ansete i Byen syntes godt om Agenden, da de var saa lykkelige over, omsider at være naaet igennem »religiøst Mørkes tykke Skyer ind i Lysets Rige«. ²⁾ Paa Landet blev den indført »uden større Tumult«, og kun eet Sted bad Beboerne Præsten om at lade være med Indførelsen af noget nyt. Fra Stenderup Sogn meldes om »en lykkelig Begyndelse« i Ødis derimod, var de »raa og udannede Mennesker imod Agenden«.

I Aabenraa gik det omtrent paa samme Maade. I Byen blev Agenden indført uden mindste Modstand og »der syn- ges nu kun faa Sange i Kirken, og kun saadanne, som passer til Prædikenens Tanker. Hverken ved Daab eller Nadver bruges de gamle Formularer«. Altergangen er bleven betydeligt indskrænket. Fadervor beder vi dog endnu og bruger ogsaa Velsignelsen, thi vi (d. v. s. Byens to Præster) holder det ikke for heldigt ved en pludselig Forandring at borttage »disse Punkter, der især ligger den jævne Mand paa Sinde«, for ikke at bringe hele Sagen i Fare. »Med Tiden vil heller ikke denne Forandring volde Vanskeligheder«. Altergæsternes Antal tager nu betydeligt af«, hyppigt er der kun 7—8. »For saa vidt er altsaa Kirkeagenden indført, og vi kan tilføje, at intet Steds er Indførelsen

¹⁾ Fælleskilde: Visitationssager for de forskellige Provstier, samt Abt., 18 især 18 a. Alt i Staatsarch. Kiel.

²⁾ Zeitschrift zu Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens II 612 ff.

sket mere roligt og fredeligt end her.« I Landsognene synes Agenden at have været i Brug i alle Sogne i kortere eller længere Tid i Aaret 1797 (med Undtagelse af Ø. Løgum Sogn, »hvor man ikke saa meget som tænkte paa at indføre den«.). I Rise brugte Pastor Grauer Agenden «ved de offentlige Gudsdyrkelser til Sognets største Tilfredshed«. I Løgumkloster i »mere end et halvt Aar »uden at der mærkedes Utilfredshed hos Menigheden«. I Løjt blev Agenden indført i Oktober Maaned »og indtil i September 1798 gik alt roligt, ja mange i Sognet priste den endogsaa og udtalte deres Glæde over at have faaet Agenden«.

Ogsaa i Flensborg Provsti synes Indførelsen at være sket »i Ro og Stilhed«. I Nykirke Sogn satte »nogle uoplyste Medlemmer« sig ganske vist til Modværge, men de fleste Steder herskede stor Ligegyldighed og Ro.

Ogsaa i det store Tønder Provsti, hvor det siden kom til store Stridigheder, var alt i Begyndelsen roligt. Præsterne talte overalt med deres Menigheder »om den nye Agendes Beskaffenhed og Formaal«, og paa den Maade haabede man at faa Agenden helt indført ogsaa de Steder, hvor man til at begynde med kun turde gaa skridtvis frem. Selv i Ensted Sogn, som kort Tid efter blev eet af de mest stridbare, »gik alt i Begyndelsen meget vel.« Den gamle Pastor Freuchen, som havde været Præst der i 50 Aar, hilste Agenden med inderlig Glæde, den var for ham Forbud om en ny og lys Tid for Kirken.¹⁾ »Det var for ham en glædelig Tanke at se den nye Oplysnings Morgenrøde oprinde«. Freuchen sagde fra Prædikestolen til sin Menighed: Hidtil har I faaet Avnerne, nu skal I faa Kærnerne.« Og i Sognet »taug man stille dertil«. Som allevegne stillede man sig ogsaa her foreløbig afventende.

I Emmelsbøl blev Agenden indført ved Sct. Johannes Tid 1797, og Præsten begyndte ret forsigtigt med nogle Smaaændringer, thi selv det skete »under Knurren, dog var Menigheden rolig under det«. I Risum var »ikke de ringeste Van-

¹⁾ Pastor Paulsen har skrevet om Agendestriden i Ensted Sogn i Kirkekalender for Slesvig Stift, 1864 p. 132—64. »Et Bidrag til Agendestrident Historie.«

skeligheder«, og saadan kunde vi gaa hele Slesvig igennem Sogn for Sogn. Foreløbig syntes alt roligt, selv om det ulmede her og der.

Nogle Steder længere Syd paa, blev Agenden straks indført helt og holdent. Paa Pelworm var der »ingen Modstand at befrygte, da Folk er for langt tilbage og for uvidende til, at Overgangen til det nye kan være dem paafaldende«. Tilmed er Kirken næsten tom hver Søndag.

I Sct. Peder i Ejdersted blev den ogsaa indført ganske, og »keiner hat fast etwas dagegen erinnert«. Fra Witzworth skriver Sognets to Præster, »vi søger at indkrsænke den unyttige Altertjeneste, Evangeliets Oplæsning fra Alteret bortfalder ganske, det er jo ogsaa fuldkommen overflødig og hensigtsløst«.

Men Kirkestyrelsens og særlig Adlers Forventning viste sig snart at være en Skuffelse. I Nordslesvig vakte allerede det lille heroligende Skrift »Et Ord til Lægfolk« Forbitrelse mer i Kiel og Englænderen (hvem?) forvirrer alle«. Følgen var, bleven uddelt, bragte Beboerne alle Eksemplarer tilbage til Præsten og mindede ham om, at det var »et letsindigt og syndigt Skrift, som ikke burde læses af nogen.« Folk forstod ud af det, at Barnedaaben nu skulde afskaffes eller i hvert Fald udsættes til 12 Aars Alderen, andre var ængstelige for, at Kristendommen ganske skulde udryddes og Folket skulde opdrages til Hedninger. Nogle Præster synes ogsaa direkte at have modarbejdet Agenden, i hvert Fald tales der fra Haderslev Amt om Præster, som »udsaaer en giftig Sæd«, og i Aabenraa Amt tog i hvert Fald Præsterne Klinker i Klipleve, Mayland i Varnæs og Ravn i Ø. Løgum offentlig til Orde imod Agenden, den sidstnævnte endog ved den Generalvisitats, hvor han i Adlers Nærværelse udtalte, at »den rene kristelige Lære forvanskes og fordrejes siden Cramer i Kiel og Englænderen (hvem?) forvirrer alle«. Følgen var, at han maatte søge sin Afsked.¹⁾ Tilmed kom nu ogsaa til Nordslesvig »Rygtet om forefaldne Uroligheder i andre Menigheder, og de anrettede ubodelig Skade.«

¹⁾ Kier, Ø. Løgum Menigheds Annaler 5. Bog. Utrykt Materiale i Ø. L. Præstearkiv.

Hvor Urolighederne begyndte, er ret vanskeligt at bestemme. Men det ser ud til, at Friserne først har begyndt at røre paa sig. Det er særlig fra Vestkysten (Ejdersted, Ditmarsken og Nordfriesland), at de første Stormvarsler indløb, og hen paa Sommeren 1797 svirrede det med allehaande, ofte ganske fantastiske, Rygter i begge Provinser. Overalt drøftede Folk »den nye Religion«, som nu skulde indføres. Emnet optog alle og diskuteres selv i Krohusene. Mange alvorlige Kristne blev opskræmte ved »eventyrlige Fortællinger om, at den nye franske Religion skulde indføres«, og selv tilsyneladende ganske ukirkelige Egne rejste sig til Kamp for »den gamle Tro«. Da f. Eks. Provst Voss i Meldorf sidst i August samme Aar kom hjem fra sin Visitationsrejse, ansaa han det for nødvendigt at indgive Beretning baade til Generalsuperintendenten og til Kongen om Folkestemningen. Ganske vist frygtede han endnu ikke for »aabent Oprør«, men overalt havde han mødt »en almindelig Modvilje mod den nye Indretning«, og fra mange Menigheder modtog han Deputationer, som overfor ham viste »overordentlig stærk Modvilje imod den.«¹⁾ Voss frygtede for Stridigheder mellem Præsterne og deres Sogne, og at Folk vilde holde sig borte fra »Kirken med dens nye Indretninger.«

Samtidig hermed begyndte nu en lang Række Bønskrifter at strømme ind til »Landets Fader«.

Det er Absolutismens Tid, og det er rørende at se, hvorledes den jævne Befolkning i Hertugdømmerne nu bærer alle deres Bekymringer frem for Landsfaderens Trone i København, ja nogle Sogne sender endog Deputationer til Hovedstaden, selvfølgelig har de aldrig faaet Christian VII i Tale. Disse mange Petitioner, skrevne af den jævne Mand og Kvinde fra alle Egne af Hertugdømmerne, og ofte i et djærvt Sprog, vidner om den største Hengivenhed og Kærlighed til det danske Kongehus. Befolkningen i disse Provinser følte sig — trods al deres Angst og Bekymring, til trods for alle deres Kampe mod de overordnede —

¹⁾ Voss' Breve til Gen. Sup. og Kongen dat. 4. 9. og 3. 10. 1797. A. XVIII Nr. 400 f.

lykkelig over at maatte henvende sig til den danske Konge om Hjælp og Bistand.

Vi vil lige høre en holstensk Røst. Det er Borgmesterens Hustru i Plön, Fru Johanne Brummer, som sender et Digt til Kongen, hvori det bl. a. hedder:

Um fremde Länder zu erobern
fließt nicht der Unterthanen Blut,
Christian der Siebte liebt den Frieden
und Bernstorff war dem Lande gut.

— —
Gott segne dich, den besten König,
Gott segne deinen treuen Sohn,
und lass so lang die Welt fürhanden
befestigt sein der dänische Thron.

— — —
Monarch! es waget dich zu grüssen
ein Weibchen, die voll Kummer ist.
Sie (ulæseligt — —) dies flehend zu deinen Füßen
weil Du des Landes Vater bist:
g i e h t D e i n e n U n t e r t h a n e n w i e d e r,
w a s A d l e r s i e g e r a u b t.

Mere interessant er følgende Bønskrift fra Witzworth Sogn i Ejdersted, fordi det viser, at Befolkningen meget vel vidste, hvad det var, Adler »havde røvet os«.

Det er fra Efteraaret 1797 og underskrevet af saa godt som alle Familiefædre i Witzworth og Ulvesbøl Sogne. Beboerne beder om Undskyldning, hvis de skriver i en Tone, som kunde forarge Landets Fader, men »ingen Advokat eller Teolog har laant os Pennen, nej det er Deres kgl. Majestæts egne patriotisk sindede Undersaatter, som fremfører deres Hjerters Mening for Tronen«. De beder først om at maatte beholde Luthers Katekisme i Skolen (som vi siden skal se, havde Oplysningstiden ogsaa her indført »Forbedringer«). Men først og fremmest tager de til Orde for at blive forskaaet for Adlers Agende. »Jesu selvvalgte Ord i Fadervor har man nu ganske forvansket. Før, naar vi kom i Kirken, blev Fadervor bedt fra

Prædikestolen til Opbyggelse baade for den kloge og den enfoldige, nu kan Tilhørerne kun maabende se op paa Præsten, (ihm angaffent) thi den største Part af Menigheden forstaar ham ikke«. Dernæst citerer Beboerne Luthers Katekisme og viser ud fra talrige Skriftsteder, at »Kristus er ikke blot en Lærer, eller et Mønster for Mennesker, han er kommen til Verden, for at alle de, som tror paa ham, ikke skal fortabes, men have et evigt Liv«. Ved den hl. Nadver synges nu ikke engang Indstiftelsesordene. Det maa vel være trofaste Undersaatter tilladt at spørge: Hvorfor? Lider maaske vore saakaldte Sjælesørgeres Struber under det? Bliver deres Hals for tør? saa de ikke, efter endt Arbejde kan æde Stegen? — — Selv Reformerte, Katoliker, Jøder o. s. v. har man tilstaaet fri Religionsøvelse, hvorfor vil man saa tvinge os lutherske Kristne til at opgive vore Meninger og kirkelige Kultus?« Man er endvidere utilfreds med, at Præsterne har faaet for stor Frihed i Kirken. »Var de saa endda blot alle retskafne Mænd, som kun vilde Menighedens Vel, saa vilde der ikke ske Misbrug. Men er det altid Tilfældet? Beviser for det modsatte kan let anføres. En Præst fra vort Sogn sidder i Tugthuset i Glückstadt, en anden er forvist to Mil bort, en tredie er Drukkenbolt, saa han ofte næppe kan finde Prædikestolen, og slige Mænd skulde vi betro os til, og lade os lede af dem? (sml. hermed Skildringen af Forholdene ved Universitetet i Kiel, hvor disse omtalte Præster har studeret. Sønderj. Aarb. 1933 p. 63 ff og særlig 86 ff.). En stærk Selvstændighedsfølelse med Krav om selv at være medbestemmende kommer til Orde i det følgende. »Hvem er det, som giver Præsterne deres Løn? Hvem yder dem Husly? Er det, ikke os i Sognet? Saa har vi vel ogsaa Ret til at kræve, at Præsterne ikke optræder som Folketførere.« —

»I de foreskrevne Formularer, som Præsterne skal bruge, er Retfærdiggørelsen af Tro næppe omtalt, ej heller Troen paa Jesum den Korsfæstede. De indeholder jo næsten kun Talemaader om Moral og Dyd, og dog har Læren om Retfærdiggørel-

sen altid været een af Kristendommens Grundpiller, baade for Apostlene og siden for alle retskafne Teologer.

I en gammel Psalme synger vi

Könnt ich mir selber was erwerben
was braucht er denn für mich zu sterben?

Tager man denne Grund bort under vore Fødder — saa tag hellere vort Liv!«

»De nuværende Herrer Teologer tror virkelig, at de kan omændre vor hellige, gamle Religion, ja de bliver vel endog opmuntret dertil af deres Foresatte. — I et Skrift, som Provst Voss i Garding har udgivet som Ledetraad ved Konfirmationsundervisningen, paastaar Provsten f. Ex., »at det er aabenbar Taabelighed og Gudsbespottelse at paastaa, at Jesus er Guds Søn« — — Naar Mænd, som er ansat for at uddanne vore unge til Præster, selv fører saadan Lære, saa er det intet Under, at vi er omgivet af lutter (Præster som er) Fritænkere, og at vor lutherske Lære nu trædes under Fod.«

Man ser af disse Citater, at Befolkningen godt vidste, hvad Agenden indeholdt, og hvad de nye Præster vilde.

Ogsaa Adler selv fik adskillige Gange paa sin Visitatsrejse i 1797 at føle, hvordan den jævne Mand saa paa ham og hans Virksomhed. I Juli Maaned var han f. Ex. paa Visitats paa Hallig Nordmarsch, hvor Raadmanden Ipke Andresen overrakte ham en skriftlig Henvendelse fra alle Øens Beboere om »Verschonung mit der neuen Agende.¹⁾ Ogsaa det viser, (for Resten paa et meget ubehjælpsomt Tysk, Øen er jo frisisktalende) at Befolkningen nøje kendte Forskel paa det gamle og det nye, man vilde paatvinge dem.²⁾ »Die Schwärmerei dauert

¹⁾ Visitationalia Husum 1797. Beilage G.

²⁾ Nachdem wir sämtliche eingewesenen zu Nordmarch hiemit eigenhändig zu erkennen geben, dass wenn der Gottesdienst uns nicht benommen u. für uns aufhören soll, wir die Sacramente als Taufe u. Abendmahl, nebst der Beichte, ungeändert beybehalten müssen, auch die Evangelien u. Episteln, welche wir bisher gehabt auf jeden Sonntag einmahl zu lesen, u. darüber zu predigen, das Heilige Vaterunser, welches unser Herr u. Heyland uns selber gelehret von dem Herrn Prediger vor u. nach der Predigt un verändert su beten sey, den Segen nach der Predigt über die Ge-

fort«, skriver Adler i sin Protokol, og andet bevirkede Henvendelsen næppe.

Hen paa Efteraaret 1797 begyndte Befolkningen imidlertid at sætte sig til Modværge. I Kirken skete det f. Ex. at en Mand rejste sig og bad Fadervor, naar Præsten var paa Prædikestolen. Man vilde ikke høre Adlers »korte, fattelige Om-skrivelse«. Og naar Præsten ved en Daab havde læst den forandrede Trosbekendelse, og spurgte Fadderne: Skal Barnet døbes paa denne Tro, svarede »Nej, paa den gamle Tro«. ¹⁾ Ogsaa de gamle Salmer fandt man paa at synge, saa Præsten undertiden vred og skældende forlod Kirken.

Mere alvorlig blev Situationen dog, da Befolkningen rundt omkring i Landsbyerne begyndte at holde Grandemøder for at raadslaa om, hvordan man kunde tvinge Præsterne til at lægge Agenden til Side. Det ser ud til, at Modstanden mod Agenden er bleven ligefrem organiseret, da Udsendinge drog fra Sogn til Sogn for at rejse Befolkningen til Kamp. Først henvendte man sig til Præsten i beskedne og bønlig Ord, men da det ikke hjalp, kom Deputationer til Præstegaardene, som truede med Voldshandlinger eller nægtede at betale Tiende og Accidencier i Fremtiden.

Da det saa rygtedes, at en og anden Præst havde ladet sig kyse og havde hørt op med at bruge Agenden ved Guds-tjenesten, blev Folk mere dristige. Nu saa man, at det altsaa kunde nytte at sætte sig til Modværge, og man gik nu for Alvor over til Angreb. I November gik man endog nogle Steder saa vidt, at nogle Eskadroner Husarer maatte sendes imod de genstridige.

Anledningen dertil var først, at man i Okholm Sogn havde sendt en Deputation til Sognepræsten, den unge Pastor

meinde zu sprechen habe, jeden andern Sonntag aus Luthers Catechismus, zu catechisieren haben, auch jeden Sonntag einer von der Tägliche Sonntags Gesangen bey halten, und wen wir den Glauben gesungen werde alsdan Nr. 110 nebst Liebster Jesu wir sind hier (saadan holdtes Gudsjenesten før) jeden Sonntag, wen der Prediger auf der Kanzel, zu singen sey. Nordmarsch den 20. Juli 1797«. Saa følger alle Navnene.

¹⁾ Pr. Ber. 1797 II p. 147.

Carstens, for at kræve Agenden afskaffet. Præsten indberettede Sagen til Amtmand Blücher i Bredsted.¹⁾ At det maa være gaaet ret haardt til, ses af Præstens Brev, thi han skriver bl. a. »Aftenen i Gaar var den skrækkeligste, jeg har oplevet. Jeg sad roligt sammen med min Familie, da pludselig 4 Mænd traadte ind og forklarede, at de var udsendt af hele Sognet for at faa mig til at lade alt blive ved det gamle m. H. t. Kirkeagenden«. Det kom nu til et skarpt Ordskifte, og Mændene bebrejdede Præsten, at han »fordrejer Bibelen, forfører Ungdommen, prædiker kun Menneske-Fabler«, de kaldte ham en falsk Profet, en Løgneprofet, og til alt, hvad Præsten fremførte til sit Forsvar, sagde man kun »Jungenschnack«. Udenfor Vinduerne stod »en uoverskuelig Sværm Pøbel« og morede sig over Optrinnet. Det hele virkede saa uhyggeligt paa Fru Carstens, at hun fik Krampe og — skriver Præsten, »nær var død i mine Arme«. Amtmanden lod straks 70 af de værste Urostiftere dømme »wegen Vernachlässigung ihrer Pflichten qua officiales«, den ene fik 8 Dages Fængsel paa Vand og Brød. Men saa kom det værste, da han var bleven fængslet, truede Egnens Befolkning med at hente ham ud af Fængslet, og 50 haandfaste Mænd mødte op foran Amtshuset i Bredsted for at kræve ham løsladt. Da Amtmand Blücher selvfølgelig nægtede at opfylde den robuste Skares Krav, truede den med at rive Fængslet ned«. Det kom til Haandgemæng, og en Sekretær paa Amtshuset blev kastet til Jorden, saa han fik et apoplektisk Tilfælde. Amtmanden saa sig nu nødsaget til at bede om to Eskadroner Dragoner »for at afværge et tilsyneladende nært forestaaende Oprør«. ²⁾ Ogsaa til Egnen omkring Pinneberg (Seester) maatte man sende Rytteri for at dæmpe Modstanden, der ogsaa her truede med at udarte til Oprør.³⁾ Til Landdrost v. Lewetzau indløb der saa alvorlige Klager over Uroligheder under Guds-tjenesten, at han saa sig nødsaget til at sende en Staffet til Kø-

¹⁾ Brev af 17. Nov. 1797, A. XVIII 400 A. fol. 122 ff.

²⁾ Blücher til T. K. (eller Kongen?) 19. 11. 1797.

³⁾ Det maa blive ved den gamle Indretning i Kirken, hvis Kongen vil have Ro i Landet. Tager man vor Tro og vort Saligheds-haab, saa vil det først koste Blod«. — skriver Befolkningen.

benhavn. Ogsaa i Preetz truede Befolkningen med Oprør, hvis Agenden og dens Aand ikke forsvandt ud af Kirken.

Det vil imidlertid føre for vidt at gaa i Enkeltheder for begge Hertugdømmernes Vedkommende. Men Billedet er nogenlunde det samme overalt, og mange Steder maatte Øvrigheden komme Præsterne til Hjælp i deres Kamp mod Menighederne. Kun for Nordslesvigs Vedkommende vil vi i det følgende følge Kampens videre Gang og se, hvordan de enkelte Sogne søgte at holde Agenden ude af deres Kirker.

Men først maa nævnes to Begivenheder, som fik en ikke ringe Betydning for Agendestridens videre Forløb. Bagved begge skimter man Emkendorfkredsen.¹⁾ I 1797 var A. P. Bernstorff død, og Stillingen som Præsident i Tyske Kancelli blev tilbudt den gamle D. Reventlous Søn, Cai Reventlow, som ikke synes at have været ivrig for at overtage dette høje og betydningsfulde Embede. Men Broderen Fritz Revenlow nødte ham til at tage imod det. »Han talte til hans Samvittighed, at det er de godes Pligt at tagede Stillinger, der tilbydes dem, ikke vrage dem eller overlade dem til de onde.« (Brandt). Dermed fik den kristendomsvenlige Emkendorfkreds den højeste Stilling i Hertugdømmernes Forvaltning besat med een af sine egne Mænd. — i den følgende Tid blev det vistnok af stor Betydning.

Ogsaa paa et andet vigtigt Omraade satte Emkendorfkredsen ind. Da Hertugdømmerne paa det Tidspunkt blev oversvømmet af en Række Pjecer, d. v. s. Propagandamateriale for Agenden, som Rationalisterne ønskede ind i hvert Hus, og — for enkeltes Vedkommende — endog lod trykke paa Kirkens Bekostning, blev det af stor Betydning, at der ogsaa hørtes en Røst fra den anden Lejr. I 1797 udkom — for bot at nævne enkelte — »Wohlgemeinter Zuspruch an alle Einwohner der Herzothümer Schleswig und Holstein betreffend die bevorstehende Einführung der neuen Kirchen-Agende«, et Skrift, som i Lighed med det allerede omtalte »Et Ord til Lægfolk — —« skulde forberede Agendens Indførelse. Det samme Formaal havde »Nöthi-

¹⁾ Se O. Brandt, a. S. p. 202 ff.

ger Unterricht für den Bürger u. Landmann über die — — her-
 ausgegebene S. H. Kirchenagende.« Jasper Boysen prøvede endog
 ved Hjælp af en hel Del løsrevne Luther-Citater at paavise, at
 Luther vilde have været en ivrig Talsmand for Adlers Agende.
 (Doktor Martin Luthers Urtheil u. Gutachten über Verbesse-
 rungen im Kirchenwesen). Allevegne i Tidens Journaler, Tids-
 skrifter, »Intelligensblade« og Pjecer triumferede Rationalismen,
 og August v. Hennings Tidsskrift »Genius der Zeit« førte an i
 Jubelraabet. Nu har Prof. O. Brandt fornylig paavist, at i den-
 ne Situation traadte Emkendorf til.¹⁾ Allerede i Dec. 1797 kunde
 Fritz Reventlow til Emkendorf betro Broderen i København, at
 Fritz (Friedrich Leopold) v. Stolberg havde skrevet noget
 imod Agenden, »som vil gøre Indtryk«. I November havde Stol-
 berg været i Emkendorf for at raadføre sig med Fritz Revent-
 low angaaende det planlagte Modtræk mod Rationalismens For-
 herligelse af Adlers Agende. Stolbergs Skrift udkom anonymt
 under følgende noget mærkelige Titel: Schreiben eines
 Holsteinischen Kirchspielvogts an seinen
 Freund in Schweden über die neue Kirchen-
 agende. Det foregiver at være skrevet af en jævn Sognefoged,
 som i Brevform fortæller om »de nye Kirkeskikke«, som nu skal
 indføres. At Skriftet maa have vakt stort Røre, fremgaar af, at
 alt og alle straks faldt over »Sognefogeden«. Hvem den forma-
 stelige var, som skjulte sig under Masken, anede ingen. August
 v. Hennings gættede straks paa Ærkefjenden, den brave Mat-
 thias Claudius. »Der verkappte Asmus« — skriver Hennings —
 vil nu opægge den blinde Hob til Modstand mod Regeringens
 Befalinger.« Men af forskellige Grunde maatte denne Antagelse
 opgives. At Stolberg var Forfatteren, fandt ingen ud af. Man
 maatte nøjes med at udbasunere, at »det maa se meget ilde ud
 i denne Mands Hoved, thi hans hele Skrift er et Væv af Modsi-
 gelser, sære Begreber og hyperortodoxe Antagelser. Forfatte-
 ren staar derfor i den størst mulige Modsætning til de mest
 lærde og berømte Mænd, hvis Værk Agenden er. Ja, man maa

¹⁾ Brandt a. S. p. 204 ff.

undres over, at han har haft Mod til at gaa i Kamp mod disse Mænd med Mystikkens og Overtroens rustne Vaaben.¹⁾ Denne Rescension viser tydeligt, at Jasper Boysen ikke har haft den fjerneste Anelse om, at Stolberg var Forfatteren, ellers havde han næppe vovet at tale saa ringeagtende om en Mand som Fritz Stolberg. Sammen med Broderen Christian havde Fritz Stolberg som Student i Göttingen været Medlem af Göttinger-Hainbund, blandt hvis Medlemmer ogsaa J. H. Voss var, den grovkornede, demokratiske Bondesøn fra Mecklenborg, senere Rektor i Eutin, kendt som Homeroversætter; endvidere C. F. Cramer, Kanslerens Søn, og Bürger, Leonoras Digter. — Brødrene Stolberg stod i nært Venskab til Klopstock, Matthias Claudius, Baggeseu, Prof. Reinhold, ja selv til Jacobi.²⁾ Denne Kreds stod i Brevveksling med Tidens Skønaander, og dens Medlemmer var i enhver Hensende et Hoved højere end Datidens Asfaltlitterater, som nu endrægtigt faldt over den anonyme Forfatter.

Som sædvanlig førte Thiess' Sporsans ham ind paa den rette Vej, og selv om han var uenig med »Sognefogeden« i dennes religiøse Synspunkter, maa han dog rose hans klare Sprog, Satire og Udfald, »hvilket alt vidner om en fin, rettænkende og højtstaaende Mand.«³⁾ Stolberg vil vise, i hvor høj Grad Agenden afviger fra det Nye Testamente, fra Reformationens Princip og fra den lutherske Lære, som vi finder den udtrykt i den augsb. Trosbekendelse. Han hævder, at de, som modsætter sig Agendens Indførelse ingenlunde er »urolige Hoveder«, men gode kristne Mennesker. »Vi er Lutheranere og vil vedblive at være Lutheranere!« Endvidere kritiserer han Agendens Formularer og saakaldte Bønner, som hverken vidner om Aand eller Fromhed. Kun klingende Ord, der hverken giver Lys eller Varme«. Stolbergs Indlæg i Agendefejden er ført i et saa blændende Sprog og baaret af en saadan Trosvarme, saa selv Thiess ikke

¹⁾ Beiträge zur Verbesserung — 1798.

²⁾ Fritz Stolberg var gift med den yndefulde Agnes v. Witzleben, Broderen med Louise f. von Reventlow, hvem Baggeseu kaldte »Holstens Aspasia«. Dr. L. Bobé, Revent. Pap. III p. IX. ff.

³⁾ Neue Kielische gelehrte Zeitung 1798 II 122 f.

kan tage Afsked med Forfatteren »uden at trykke hans Haand og udtale et hjerteligt Levvel.«¹⁾

Det ser ud til, at Stolbergs Henvendelse til Befolkningen i Hertugdømmerne fik overordentlig stor Betydning. Overalt læstes »Sognefogdens Brev«, tilmed da Fr. Perthes (M. Claudius' Svigersøn) lod det udkomme i et billigt Oplag. Det gav endogsaa Anledning til en hel Pressefejde, og der udkom bl. a. 5 Modskrifter. Brevet naaede sin Hensigt, det vækkede alle-vegne Folk til Kamp mod Agenden. I denne Forbindelse maa nævnes et andet betydeligt Skrift, som udkom i Anledning af Agendestriden, og som ogsaa vendte sig imod Adlers Agende. Det er det anonyme »Schreiben eines Schleswigschen Haredsvogts an die Herren Verteidiger der neuen Kirchenagende.«²⁾ Det er maaske endog det dygtigste Indlæg imod Agenden, men desværre er det nu vist ugørligt at finde den anonyme Forfatter.³⁾

Hans Ord synes imidlertid ikke at have vakt den Opmærksomhed, de fortjente. Forfatteren henvender sig til »unsere raschen Reformatoren« og paaviser i Forordet, at siden »Toleranceprædikenerne i Berlin afløste den kristne Prædiken, har Intolerancen mod anderledestænkende ganske taget Overhaand«. Nu skal alt ensrettes, og alle har at følge med i Trit» »zur Schande der Menschheit u. unseres aufgeklärten Jahrhunderts«. Nu holder denne Pest ogsaa sit Indtog i vort Slesvig baade blandt Præsterne og i Folket. Han nævner nogle Eks-empler paa, at agtede og afholdte ældre Præster overfaldes »grob u. pöbelhaft« af unge Bladudgivere og Studenter, og mange af de yngre »Tolerance-Prædikanter« fører an i Kampagnen. Skrif-tet er især interessant, fordi det imødegaa Rationalisternes Paa-stand om, at det er, fordi Agenden er ny, at den bekæmpes af »Hoben«.

¹⁾ Thiess, *ibid.*

²⁾ Altona. 1798.

³⁾ Hvis Forfatteren virkelig er Herredsfoged, — hvilket ingen-lunde er sikkert — vilde jeg antage, at Herredsfogeden over Slogs Herred, Berend Feddersen, er dets Forfatter. I hvert Fald er Forfat-teren nok Slesviger, da han kender Forholdene her særdeles godt.

»Herredsfogeden« viser, at det er af helt andre Grunde, nemlig fordi Agendens Aand helt igennem er ukristelig. Derfor »kan enhver Socianer med hjertelig Glæde modtage Agenden og dens Formularer og Bønner, — en kristen Menighed derimod ikke.« Han vender sig dernæst mod de unge Præster i Hertugdømmerne. »Tidligere traf man altid Præsten alene i sit Kammer, optaget af Studier, eller man fandt ham i Familiens Kreds, nu kaster Præsterne sig ud i »adsprende Selskaber«. Med stor Alvor fremstiller han Forskellen mellem den gamle Kristendom, og den, som nu forkyndes. »Nu bortexagerer, bortfilosoferer og bortspotter man det ene efter det andet, indtil der kun bliver en ren Fornuftreligion tilbage«, — som Folk hverken kan leve paa eller endnu mindre død paa. »Fordum var vor Herre Kristus og hans Forsoning saa vel som hans Lære alt, nu hører man næppe ham eller hans store Værk paa Jorden nævnt. Før blev det, som prædikedes, bevist ved Skriftsteder, efter den jævne Mands Fatteevne, nu lærer man, hvad Spalding, Zollikofer og Bahrtdt — mener, enten det saa stemmer med Bibelen eller ej. Før nød næsten hver Præst sin Menigheds Tillid og Agtelse, nu raader Mistillid og Mistro.« Til Slut samler Forfatteren alt i dette: Ikke Nyheden, ikke den franske Revolution, ikke Ændringen i den ydre Gudstjeneste er Skyld i Agende-Uroen, »men den hos mange af Agendens Formulatrer alt for kendelige Afgang fra vort hidtidige Lærebegreb.« »Det har vakt Ængstelse og Forbitrelse, det er Skyld i vor Utilfredshed med denne Agende.«

Regeringen havde haabet, at denne Utilfredshed og Uro omsider vilde lægge sig, men Uroen bredte sig tværtimod, og Regeringen følte sig meget ilde berørt ved de Beretninger om Røret i Hertugdømmerne, der strømmede ind fra alle Sider.¹⁾ Men Tyske Kancelli var straks paa det rene med, at man ikke burde anvende Tvang, — hvad Rationalisterne i Hertugdømmerne krævede, — Omstændighederne krævede Eftergivenhed. Adler havde søgt at faa udstedt et Cirkulære,

¹⁾ L. Koch, Oplysningstiden i den danske Kirke 1770—1800, København 1915; p. 243.

som skulde true Kirkeforstanderne med »Suspensation og Straf, hvis ikke de søgte at befordre Ro i Sognene«, men Kancelliet afviste Forslaget, man vilde ikke anvende Tvang »i Sager som angaar deres (d. v. s. Folkets) Religion.«

8. December 1797 udfærdigedes et Rescript til de to Overretter, som bestemte, at de gamle Søndagstekster skulde læses ogsaa efter 1. Januar, og hvor Agenden ikke kunde indføres med Menighedens Samtykke, skulde det rette Tidspunkt afventes. Samtidig henvendte Cai Reventlow sig til Adler angaaende Urolighederne i de to Provinser. I sit Svar¹⁾ lægger Adler ikke Skjul paa sin Vrede over, at hans Betænkning ikke blev indhentet, inden Kancelliet udstedte sit sidste Rescript, »for herved at give Udtryk for deres Tillid til mig og Tilfredshed med mit Arbejde.« Begge Dele har det sikkert skortet paa for Reventlows Vedkommende, selv om Adler hævder, at han har gjort alt »for at naa den største Fuldkommenhed.« »In Gehorsam gegen den Befehl des Königs übernahm ich diese Arbeit, die ich anfangs lieber von mir abgelehnt hatte (!).²⁾

Heller ikke dette Rescript blev offentliggjort, og Urolighederne vedblev. Da det altsaa ikke gjorde nogen Virkning, maatte Kancelliet gøre Forslag til et kongeligt Patent, som skulde offentliggøres. Det udkom 20. Januar 1798 og blev — i hvert Fald forløbig — Agendens Skæbne, thi nu skulde der holdes Afstemninger i alle Sogne, om hvorvidt Agenden skulde indføres eller ej, og selv hvor Agenden fik Flertallet af Stemmerne, skulde Fadervor og Velsignelsen dog bruges i Kirken (i sin oprindelige Form).

Patentet vakte stor Forfærdelse blandt de rationalistiske Højttalere i Hertugdømmerne. For sent søgte Hertugen paa Augustenborg — »Oldingen uden Alder«, som Ditlev Reventlow kaldte Hertug Frederik Christian — at faa Svogeren, Kronprins Frederik til at tage det tilbage. »Selskabet til den rene Læres Befordring«, som han spottende skrev til Søsteren

¹⁾ Abt. 18 Nr. 18 a.

²⁾ Vi har tidligere set, at Adler var mere end ivrig for at faa Arbejdet overdraget.

Louise,¹⁾ har nu sat sin Vilje igennem.« Forgæves tog baade Schütz og v. Brockdorff Parti for Adler og hans Agende, og heller ikke i dette Tilfælde blev Adler spurgt om Raad. Han maatte døje den Tort, at han, Generalsuperintendenten, fik k u n B e s k e d o m at give Præsterne Underretning om »die Willenseröffnung Sr. Majestät.«

Amtmand Møsting i Haderslev, den senere Statsminister, een af Agendens ivrigste Tilhængere og dens varme Forkæmper, giver sikkert det rette Udtryk for de Stemninger, der herskede i de rationalistiske Kredse dengang, naar han skriver (til Adler) »oh, gid dog Himlen vilde forbarme sig over dette Makværk, (d. v. s. Patentet af 20. Januar 98) som aldrig burde have haft Plads mellem Landets Forordninger. — — — »Min kære Ven! Rescriptet var slemt, men Patentet 10 Gange værre«. Efter dette skulde hver Menighed altsaa nu selv bestemme, om Agenden skulde indføres i Sognet eller ej, — eller, for at tale i rationalistisk Sprogbrug — »Agenden skal gøres afhængig af Pobelens Tilfredshed eller Utilfredshed.«

»Den usalige Afstemning«, som Møsting ivrede saa meget imod, viste snart, at Agenden, og med den hele Rationalismen, havde tabt Slaget. Foreløbig maatte Oplysningstidens Mænd give tabt overfor, hvad deres Tilhængere kaldte »taabelig Overtro og mørke Fordomme«.

Da Patentets Ordlyd blev kendt, forstod Befolkningen, at nu blev Sagen lagt i dens egen Haand. Overalt blev der nu indkaldt til nye Grandemøder, og i Haderslev Østeramt forsøgte man endog at faa Herredsforsamlinger i Gang for at kunne lægge en fælles Slagplan.

I Modsætning til Kongeriget havde Sognene i Slesvig et ret udstrakt Selvstyre i kommunale og især i kirkelige Anliggender. F. Eks. valgte næsten alle Sogne selv deres egen Præst, og vel at mærke under Anvendelse af lige og almindelig Valgret. Hver selvstændig Mand kunde afgive sin Stemme, hvad enten han var Arbejdsmand eller Sognets største Grundejer. For

¹⁾ H. Schulz, Briefwechsel des Herzogs F. C. mit Fr. VII, p. 91.

nu at skabe Ro i Hertugdømmerne og for at neutralisere de Bevægelser og Kampe, Agenden havde fremkaldt, lagde Regeringen klogelig Agendens Skæbne i Befolkningens egen Haand. Denne Fremgangsmaade var noget enestaaende i de Tider, og den blev da ogsaa paa det kraftigste modarbejdet baade af Adler, Hertugen og Amtmand Møsting. »Den gemene Mand lærer jo nu sin Magt at kende!« — Saadan lyder det advarende fra de rationalistiske Kredse. Men Regeringen ønskede frem for alt den Uro hævet, som prægede Hertugdømmerne i disse bevægede Aar, især da der ogsaa indløb ret foruroligende Meddelelser fra Amtmændene om en begyndende politisk-revolutionær Propaganda i Dele af Landet.¹⁾ Og man indsaa i Regeringskredsene, at en religiøs Kamp nu engang ikke lod sig dæmpe ved Tvangsforholdsregler som Dragonader og Tvangssindkvarteringer etc. Det vilde kun gøre ondt værre, og muligvis forene de to Urosfaktorer.

Man lod derfor højtideligt bekendtgøre, at »det ikke er Kongens Agt at paanøde Folket en ny Religionslære. Kongen havde betroet Agendens Affattelse til en Mand af prøvet Indsigt, man vilde ikke paalægge nogen Samvittighedstvang,« derfor maatte hvert Sogn selv bestemme, om Agenden skulde indføres eller ej.

Vi vil nu gaa en Tur igennem den Del af Sønderjylland, vi kalder Nordslesvig, for at se hvordan Agendestriden nu udvikler sig i de forskellige Sogne, og hvorledes Befolkningen, trods Øvrighedens ihærdige Modstand, dog satte sin Vilje igennem. Herved faar vi tillige et Billede af Stemninger og Tilstande i det brede Befolkningsslag fra Tiden forud for den nationale Opvaagnen. Der findes næppe andre Tidsdokumenter, der saa klart viser os den nordslesvigske Almues Psyke, Tro, Meninger, aandelige og religiøse Selvstændighedsfølelse.

I Haderslev Provsti var den nægtigste Mand i Amtet den betydelige og energiske Amtmand Johan Sigismund

¹⁾ Se Oplysningst. i Hertugd. II p. 55 ff. Sønderj. Aarb. 1934.

v. Møsting, Adlers nære Ven, en ivrig Tilhænger af Agendens Kristendomssyn.¹⁾ Ved hans Side stod siden 1797 Provst A. H. Strodtmann, en født Holstener, en Ærkerationalist og ganske uden Forstaaelse eller Kendskab til Befolkningen. Han lærte f. Eks. aldrig at tale ordentligt dansk,²⁾ skønt han sad som Provst helt til 1839. Disse to Embedsmænd gjorde, hvad der stod i deres Magt — og det var ikke saa lidt i de Tider! — for at faa Agenden indført, og dog led de et beskæmmende Nederlag. Befolkningen — »die ungeheime Uwissenheit u. Stupidität des grossen Haufens« — sejrede over Oplysningstidens Embedsmænd.

Det er tidligere omtalt, at den ivrige Oplysningspræst, Prael i Vedsted, havde oversat Agenden til Dansk og affattet Pjecen »Et Ord til Lægfolk i de danske Menigheder paa Landet — — —«. Af hans Breve til sine Foresatte ses, at han ogsaa har støbt adskillige Kugler, vel ogsaa for at indynde sig hos dem, thi han var en udpræget Stræbernatur og brugte sine Albuer godt.

»Ved Kammerherre v. Möstings³⁾ utrættelige Bestræbelser«, skriver Strodtmann, var Agenden bleven indført i Provstiet, dog med ret store Begrænsninger her og der. Men snart viste det sig, at »de utilfredse« ogsaa her kun for en kort Stund var bragt til Tavshed.

Helt uventet traadte to Sognefogeder frem »som Ordførere for Tumultanterne«, nemlig Sognefoged i Fjelstrup Sogn, Jørgen Roy fra Knud og Peter Iversen fra Vejstrup Sogn.⁴⁾ De udfærdigede hemmelige Cirkulærer til alle Tyrstrup Herreds Sognefogeder, hvori de opfordrede deres Kollegaer til »at møde paa Christiansfelt næstkommende 17. Februar Kirke Agenden angaaendes«. Man har sandsynligvis villet drøfte, hvordan

¹⁾ f. paa Marienborg, Møen; Amtmand over Haderslev østre Amt siden 1789, 1804 Præsident i Tyske Kancelli.

²⁾ F. Eks. gengav han Butter, Fleisch, Brød ved Schmer, Flesk, Brød. T. O. Achelis, Haderslev, g. Dage II p. 413.

³⁾ »der mit regem Eifer u. unermüdeter Thätigkeit alles Gute so gerne befördert.«

⁴⁾ Kilder: Aht. 18 Nr. 18 a St. Kiel, og T. K. Vorstellungen 1798, 11. Maj. p. 353 ff. Rigsarkivet.

man nu skulde forholde sig, da Patentets Ordlyd var bleven kendt. Mösting har i denne bevægede Tid haft Snushaner ude, thi han fik Nys om Sagen, — »da ich ziemlich gut bedient bin, erfuhr ich es bei Zeiten«, skriver han til Adler, — og lod de to Mænd suspendere fra deres Bestilling og forbød samtidig paa det strengeste de andre Sognefogeder at forsamle sig »in corpore« uden hans Tilladelse. Han haabede at kunne »kvæle ethvert Tilløb til Oprør i Fødselen,« og indberette Optrinnet til Kancelliet, skildrede hvor »farlige Følger det vil faa, hvis saadanne Herredsforsamlinger tillodes«, nu maa der derfor statueres et Eksempel, thi ellers »kan det let gaa saaledes i Fremtiden, at Folk ogsaa kommer sammen for at drøfte helt andre Ting, hvilket i høj Grad vil staa i Modstrid med Statens Velfærd«. Sognefogederne undskyldte sig med, at »vi tror, at vi derved har brugt al den Forsigtighed, der kunde ventes af os som Landmænd, der ikke kan regnes iblandt de Lærde. Vi haver haft den bedste Hensigt med denne Forsamling, vore Sognemænd ere meget misfornøjede med Kirke - Agenden, har været flere Gange desangaaendes forsamlede og bestandig forlangt af os, at vi skulle paa deres Vegne foranledige, at Kirke-Agenden ikke blev indført, men at det maatte blive ved det gamle, alletider har vi anhørt dette, men ikke foretaget os noget, som vi troede, at naar Agenden en kort Tid var efterlevet, Menigheden da ikke gjorde sig mere af Sagen, vi troede heri, at handle rigtigt, som vi af daglig Erfaring haver lært, at Nyt snart blev gammelt, og efter kort Tid ganske glemmt, men vi fejlede i vores Formodninger, Sagen angik deres Religion, og hvad der efter deres Mening derimod strider kan ikke beroeliggende dem — —«.¹⁾ Som Forholdene havde udviklet sig i Haderslev Amt, »skal — som Amtmanden skriver — al Opmærksomhed være henvendt paa at opretholde Respekt for Øvrigheden — — og det er vanskeligt at holde offentlig Ro og undgaa tumultariske Optrin.« Overretten paa Gottorp foreslog

¹⁾ A. XVIII Nr. 400 a. Kiel.

derfor ogsaa, at Sognefogederne skude straffes med Tugthusstraf, men Kancelliet ønskede ikke at ophidse Befolkningen yderligere og nøjedes med at afskedige de to Mænd »wegen einer gesetzwidrigen Hargesversammlung«. Men selv om dette Angreb paa Agenden blev slaaet tilbage, saa kunde Amtmanden og Provsten ikke forhindre, at Befolkningen samledes til Grandemøder og sendte Ansøgninger om at blive fri for Agenden og faa Lov til at holde de i Patentet omtalte Afstemninger.

Arbejdet med at ødelægge »den gode Sag« var godt i Gang, og — efter Provst Strodtmanns Udtalelser — »sat i Scene af en eller anden højviis Skrædder eller Skomager«. Bønkrifterne lod Provsten ligge uden at svare direkte paa dem, han trøstede Menighederne med, at »de nok engang skulde faa Svar.« Men hist og her gik Befolkningen nu videre, nogle skrev direkte til Kongen, f. Eks. skrev Fjelstrup Sognemænd (10. Febr. 98) følgende Brev til Majestæten: »Vores Sognefoged har paa vores forlangne Lovet os at foranledige at den nye Kirke Skik som hos os er bleven indført, igien maatte blive afskaffet, og dend gamle Kirke Brug vedblive. Nu mel-der hand os gandske uventet, at han ikke kand og vil det. Af dene Aarsag Nødes Samtlig Fjelstrup Sognets Beboere allerunderdanigst at bede Dierres Kongl. May. allernaadigst ville Befalle at dend hos os indførte Nye Kirke Skik maatte vorde afskaffet og den gamle i dets Sted igien indføres. Vi forstaaer aldeles intet af dend Nye Kirke Agende. Af den Aarsag at vi Sognets indlemmer er i det gamle lært. Og derfor finder os ogsaa lykkelige Ved dend gamle Indretning og som denne Sag er saare vigtig for os saa trøste vi os ved det glade Haab, at Dierres Kongl. May. Lader det blive ved den gamle Indretning og som vi kand læse af afviserne, saa skal dette ogsaa være Dierres Kongl. May. Allernaadigste Vilje og derfor beder heele Menigheden derom allerunderdanigst.«

Da man tænkte paa det samme i Sommersted og Maugstrup-Jægerup Sogne, kørte Amtmand Mösting resolut derud, forsamlede Bønderne i Kirken og holdt en Tordentale til

dem. Men Beboerne satte haardt mod haardt, sendte en Deputation til København og nægtede foreløbig at betale Tiende til Præsten.

Paa samme Maade gik det i Jels og Oxenvad. Her begyndte Uroen i Jels Sogn, hvor »ein unbegreiflich dummer Troztkopf« (Pastor Bjørnsen til Adler) indvarslede til Grandemøde, og baade mundtlig og skriftlig bad man Præsten om at holde op med at bruge Agenden «og gaa tilbage til den gamle Tro.» Men ogsaa her vandt de »dumme og onde Menesker« Sejr og meddelte Præsten, at han intet Offer fik, før end Agenden blev afskaffet. Saaledes gik det ogsaa en Del andre Steder i Amtet. Præsterne klagede til Amtmanden, og Øvrigheden lod Pinseofferet inddrive ved Magt. At det paa den Maade kom til et fuldkomment Brud mellem Præst og Menighed, er en Selvfølge. Nogle Præster gav efter, andre søgte at holde det gaaende og prædikede for tomme Bænke. »Saa længe mine Naboer holder Ørene stive, frygter jeg ikke«, skriver Pastor Prahll kækt til Mösting; men det var ikke let »at holde Ørene stive« i Længden, een efter een maatte de tiltræde Tilbagetoget. Saaledes skriver f. Eks. Pastor Claudi i Aastrup »Jeg maatte give efter, — — fordi gamle og unge afholdt sig fra Guds Hus, og nogle jamrede over, at de i saa lang Tid skulde afholde sig fra Guds Bord (Agenden bestemte, at i Landsognene skulde der kun være Altergang nogle Gange Foraar og Efteraar) og under deres Synders Byrde uden Haandspaalæggelse (d. v. s. Absolution) maatte falde i Fortvivlelse. — Jeg havde ikke ventet det af de Aastrupper, da jeg i 17 Aar har bestræbt mig at udrydde Fordomme, og mindst hos de unge, som jeg selv har konfirmeret, men disse ere overtalte af de gamle, som sagde dem, at mand maatte stride for Troen og ikke berøve Børn deres Salighed.«¹⁾

Saadan blev Agenden afvist i Sogn efter Sogn i Haderslev Provsti. Kun i Byen var der »Ro«, d. v. s. Ligegyldig-

¹⁾ Visitationalia, Haderslev Provsti 1799. Kiel.

hed. Mösting skriver skuffet til Adler, at den gode Sag er mislykket, men han forsikrer, at alt blev gjort, hvad der kunde gøres, og hans Sekundant, Pastor Prahll i Vedsted, roser Gang paa Gang »vor brave Amtmands Forsigtighed og Fasthed« — men, i en for Befolkningen saa alvorlig Sag hjalp hverken Snuhed, Forsigtighed eller Fasthed.

I Bjert og Vonsild Sogne var Agenden indført, men maatte atter tages tilbage. I Ødis Sogn »yttrede raa og udannede Mennesker sig imod Agenden«. De viste hen til, at den stemte ikke overens med »de symbolske Bøger og den Kirketro, der er dannet paa Grundlag af dem«, som Præsten udtrykker sig. I Sognet var der nok af »sørgelige Ignoranter« og »religiøse Sværmere« og »kun 6 Husfædre var fornuftige.«

I Skodborg kom det ogsaa til store Uroligheder, men Pastor Forchhammer fik atter Agenden listet ind lidt efter lidt ved megen Snuhed. Nogle Aar senere ligner Gudstjenesten i Skodborg Kirke næsten helt Theophilantropernes »Gudstjeneste«. (Der würdige Pastor Forchhammer hat durch sein kluges u. festes Betragen die ganze Agende eingeführt« skriver Adler).

I Stepping brugtes Agenden kun nogle Uger, og kun 3 stemte for den. Sognepræsten var ogsaa imod den.

I Vedsted fandt Prahll paa den Udvej, at han vel læste de gamle Tekster op, men ellers prædikede over helt andre Ting, og han anbefalede Adler at lade alle Præster bruge den Fremgangsmaade for derved at faa Agenden indført igen. I Halk var der ogsaa megen Modstand mod Agenden, og man forlangte enstemmigt den gamle Liturgi igen, det samme gælder for Fjelstrups Vedkommende, hvor det dog var lykkedes Præsten at faa Salmesangen næsten helt afskaffet. Pastor Petersen vil meget gerne bort, da han »paa Grund af en Sognefogeds Afskedigelse har maattet taale mange Ubehageligheder.¹⁾ Fra Stenderup meddeler Pastor Jessen, at »den lykkelige Begyndelse« med Agenden fik et daarligt Udfald, og

¹⁾ T, K. Vorstellungen Okt. 1799. p. 344.

han føjer til: »Pøbelen af alle Stænder aner ikke, hvor uvidende den er — — — den fryter og hader enhver Forbedring«. Tilsidst kom det til Tumulter, og Præsten maatte lægge Agenden til Side. Dog beholdt man følgende »Velgørende Forbedring«. 1. Jeg messer ikke mere. 2. Velsignelsen bruges ganske vist endnu, men uden Korsets Tegn. 3. Fadervor er afskaffet. 4. »Consecrationsseremonierne (!) bruges ikke mere«. — »Saa haaber jeg at maatte opleve den Tid, hvor det øvrige, som endnu ikke kan indføres, maa møde mindre Modstand. Fiat, Fiat! ! (Lad det ske!)

Ogsaa i de andre Sogne »er alt ved det gamle«. I Hejls - Vejstrup »gik det dog godt et helt Aar«.

Billedet er omtrent det samme, naar vi vender os til de andre Egne af Landet. I Aabenraa Amt, hvor Adler ikke havde saa gode Hjælpere i Kirkevisitatorerne som i Haderslev Amt, blev Agenden indført i Aabenraa By og i Graasten-Adsbøl. Baade Amtmanden, Leopold Samuel v. Schmettau og Provst Posselt i Løjt var svagelige, hypokondre Personer, som hverken udviste den fornødne Snuhed eller Fasthed. Adler indberetter da ogsaa til Kacelliet, (16. 11. 98) at »Amtmandens Adfærd i det mindste fortjener en skarp Irettesættelse«, — fordi han havde tilladt to Sogneafstemninger. Den ene fandt Sted i Løjt Sogn, hvor Flertallet, efter at Patentet var udkommet, ønskede Agenden fjernet. Her havde Hans Petersen i Bosgaard (Bossensgaard?) paa 118 Familiers Vegne henvendt sig til Amtshuset for at faa indkaldt til en Sogneafstemning. De angiver, at de »foruroligedes ved at høre om den forestaaende Forandring i Gudstjenesten«, derfor klager de over »Nød og Hjerteangst«. Men efter at Dagen for Afstemningen allerede var fastsat, tilbagekaldtes den allerede uddelte Ordre om Kirkestævne og paafølgende Afstemning. Saa henvendte Befolkningen sig direkte til Kongen, da de mener, at deres Sognepræst, Provst Posselt, har haft en Finger med i Spillet. »Men hans Vilje er dog ingen Lov« — —! »Deres Majestæt, vi har ingen Ro i Samvittigheden saalænge denne Agende bruges«, føjer de til og skildrer tillige den Uro og Bekymring, som hersker i Sog-

net. Omsider kom der dog en Afstemning i Stand, men den bestod i, at de, som ønskede Agenden afskaffet, skulde begive sig ud paa Amtshuset, hvorimod de, som ikke kom, betragtedes som Tilhængere af Agenden. Kun »118 Dummköpfe« gik til Aabenraa. — Provsten siger, at Agendens Modstandere er »mest Smaaafolk, Kaadnere og Indsiddere« — og da der var 320 stemmeberettigede, indførtes den Ordning, at den gamle Liturgi skulde bruges hver tredie Søndag. Hermed var Agendens Modstandere selvfølgelig ikke tilfreds, men krævede, at ogsaa Agendens Tilhængere skulde møde frem for at stemme. Amtmanden indrømmede det berettigede i dette Ønske og udskrev en ny Afstemning, som resulterede i et stort Nederlag for Agenden. Bølgerne gik højt, thi de selbevidste Løjtinger vilde ikke bøje sig, skønt Konsistoriet truede med, at de urolige »sofort mit unabbittlicher Karrenstrafe (d. v. s. Tugthus, »Slavearbejde«) belegt werden.« I Bjolderup Kirke ivrede Pastor Kallmer om Søndagen mod Agendens Modstandere, saa «een af hans faa Venner endog saa sig foranlediget til at rejse sig og sige: Kære Kallmer, forlad dem. thi de vide ikke, hvad de gjøre.«¹⁾ Tilsidst kom næsten ingen i Kirke, »fordi han prædikede menneskelig Visdom og ikke Evangeliet.« Kallmer døde samme Aar, og hans Efterfølger, Pastor Prehn d. æ. maatte opgive Kampen, men trøstede sig med, at »der vil komme bedre Tider, hvor vi ikke behøver Øvrighedens Bistand for at opnaa Forbedringer i Gudstjenesten«. I Nabosognet J o r d k j æ r kæmpede Pastor Hieronymus Grauer længe for at beholde Agenden. »Den første Storm havde lagt sig, — skriver han — og de urolige var ved min Belæring stillet tilfreds, da Folk fik Kendskab til Patentet. Vor Øvrighed støttede ikke os Præster, men tilraadede, at vi skulde rette os efter de uroliges Villie.« — »To eller tre onde Mennesker samlede Underskrifter«, og Præsten blev nødt til at opgive Kampen. Hans Søn, Hieronymus Grauer, som var Præst i R i s e, havde først brugt Agenden der i et helt Aar. Men »Mørkets Apostle« naaede og-

¹⁾ Pastor Prehn d. y. Beretning, Visitatorialia 1842. Aabenraa Provsti, Kiel.

saa til Rise Sogn, og »ved alle mulige Midler søgte de at slukke det Lys, som var tændt hos os. Omsider lykkedes det dem at ophidse nogle enfoldige, de forsamlede Folk i Landsbyerne og fik dem til at kæmpe for »den gamle Tro« (»ein terminus technicus der Verfinsterung«, skriver Grauer). Nu kom der ogsaa en Deputation til Præsten, og bad ham om at vende tilbage til det gamle. »Hvad var der at gøre? Exempla terrant,¹⁾ jeg maatte give efter.« Dog brugtes Agenden ikke saa helt lidt og i to Aar døbte Præsten alle Børn efter Agendens Anvisning, »med Undtagelse af 3«.

Sognene Nr. Løgum, Løgumkloster og Brede hørte dengang under Aabenraa Provsti, og de to sidste Steder blev Agenden, takket være Præsternes Forsigtighed, i det store og hele indført. Fra Løgumkloster skriver Kapellanen, Pastor Kruchenburg, at først var Agenden indført, men næppe havde man begyndt paa Aaret 1798, før Menigheden, »ophidset af visse Beboere her«, tilkendegav, at »det skulde blive ved det gamle«. Ved Daaben udelodes dog nu Ordene »Modtag det hellige Korsets Tegn«, og i Stedet for de gamle foreskrevne Bønner læses en Bøn af Agenden.²⁾ Pastor Kruchenburg føjer til »Er vore Søndagsgudstjenester iøvrigt endnu ikke helt indrettet saaledes, som jeg gerne ønskede det, saa smigrer jeg mig dog med det begrundede Haab, at Forsynet vil velsigne det paabegyndte gode og vil lade det Tidspunkt komme, hvor fornuftig Gudsdyrkelse vil sejre over Overtro og Fordom«. I Nr. Løgum, hvor Agenden først ogsaa havde været i Brug, og hvor alle tilsyneladende først var tilfredse med den, »gik det kun godt indtil Dagen før St. Bededag 1798«, da krævede alle, med Undtagelse af 20, den gamle Agende indført igen.

Pastor J. C. Lautrup i Brede giver os en interessant Skildring af, hvordan en rationalistisk Præst — trods Nederlaget til først — dog forstaar at faa Agenden listet ind lidt efter lidt. Lautrup fortæller i 1803, at »vi har stadig den gamle

¹⁾ »Sporene skræmmer«.

²⁾ Om Agendestriden i Nr. Løgum og Løgumkloster henvises nærmere til Sønderj. Maanedsskrift. 1932, p. 60—61, 76—79 og 96.

Agende, — men dog kun til Dels«. Ved Vielser bruger han altid den nye Agendes 4. Formular, og ved Daab »er der sket følgende Forbedringer«: Lautrup undlader altid Ordene »dass durch dises heilsame Bad alles ersaufen u. untergehen möge, was dem Leibe von Adam angebohren u. was es selber hinzugehan« (Rationalisten taaler ingen Omtale af Arvesynden, derfor denne Udeladelse). Forsagelsen ved Daaben bruges heller ikke mere, og i Stedet for at sige: Tror Du paa Gud Fader — — bruger Lautrup Agendens Ord: Vi tror — — og tilføjer saa: Skal Barnet døbes paa denne Tro? Ordene efter Daabshandlingen »den Almægtigste Gud, vor Herres Jesu Christi Fader, som nu haver igjænfødt formedelst Vand og den Hellig Aand, og haver forladt dig alle dine Synder — —«, »er mig saare imod« (sehr zuwieder). I Stedet for bruger Lautrup blot Vendingen: — — som har bestemt dig til evig Salighed«. Saa hedder det videre: Ogsaa ved Altergangen ændrer jeg et og andet, Evangeliet er jeg jo desværre nødt til at læse hver Søndag, men heller ikke her er mine Hænder bundet, og Husfaderen kan jo tage frem af sit Forraadskammer, hvad der passer bedst efter Tid og Forhold.« I 1806 indberetter samme Pastor Lautrup (Digterinden Annas Fader): »Hvad jeg hidtil har forrettet i Agendens Aand, kan jeg stadig gøre uden Modstand og Anstød. Hvad Formularerne angaar, saa kan jeg nu omtrent vælge det, jeg bedst synes om. Skønt Mesningen af Søndagskollekten, hvori de krasseste Ting forekommer, er mig ubehagelig, kan jeg endnu ikke gøre Forandringer her, naar jeg ikke vil skade mere end gavne. Det smerter mig ogsaa, at jeg endnu ikke kan indføre den nye dejlige Psalmebog (d. v. s. Adlers Ps.) dog — maaske kan der ske mere med Tiden, naar de, som ivrer for det gamle, ikke mere ere saa talrige, og naar den unge Generation vokser til. Hvor skulde det glæde mig!«

Paa Sundeved begyndte Uroen i Dybbøl og bredte sig herfra videre til Nybøl og Broager.¹⁾ »Skulde det lykkes Sundevedboerne, hvis Mod er vokset meget, ved at deres Her-

¹⁾ Provst Friederici 20. 1. 1798.

redsfoged er blevet afsat, at faa Agenden afskaffet, saa ynker jeg Embedsmændene, Kirkevisitatoriet og Præsterne«, skriver Provsten. I Sønderborg blev baade Adlers Psalmebog og Agende indført. I Sottrup i det store og hele og i Ullerup »kan Agenden kun bruges ved Vielser«. Værst gik det i Broager, hvor begge Parter satte haardt mod haardt,¹⁾ saa at Øvrigheden til sidst saa sig nødsaget til at tilkalde Militærhjælp. »Med Undtagelse af nogle faa«, ønskede alle Beboere at blive forskaanet for Agenden. »Den Slv. Holst. Kirke-Agendes Indførelse er os ikke ligegyldig«, skriver Oppositionen til Kongen, »u. das darf sie keinem sein, dem seine Religion nicht gleichgültig ist — — — Wir glauben, das unser Seelenwohl davon abhängt« (at den gamle Agende beholdes). Ved Afstemningen viste det sig, at kun 30—40 Husfædre var stemt for Agenden, medens 350 var »meget imod den«, men alligevel blev Præsten ved med at bruge Agenden, og Pastor Dithmer truede endog »de onde Mennesker«, som ønskede »den gamle Tro«, med Fæstningsstraf. Disse Ord gød selvfølgelig ikke Olie paa de oprørte Vande, og Amtmand v. Döring i Sønderborg indberettede da ogsaa til Kancelliet,¹⁾ at »en stor Del af Broacker Menigheds Medlemmer følger Uroelighedens Aand, forsamler sig i store Flocke, holder deres roelige Medindvaanere i stor Anbesværlighed og foraarsager dem Frygt.«

Sognets Indbyggere skriver i de følgende Maaneder gentagne Gange Ansøgninger til Kongen, om at blive fri for Agenden, — f. Ex. »Broacker Menighed i Sønderborg Amt ansøger allerunderdanigst, at dem maae forundes at vedblive med den gamle Kirke-Anordning, samt at deres nuværende Præst, Hr. Dithmer maae blive forflyttet«, — men de er tillige ængstelig for, at deres Bøn ikke opfyldes, og »den Tanke berøver os næsten al Besindelse. Beschirme uns der Allgütige, wenn es traurige Gewissheit werden sollte, Nun, das kann, das wird es nicht! Ew. Königl. Majestät werden unser Flehen erhören!« Da de skriftlige Henvendelser ikke synes at hjælpe, sender Sog-

¹⁾ A XVIII Nr. 400 a fol, 70ff.

²⁾ 9. Marts 1798.

net en Deputation til København med Johan Thomsen fra Skelde og Gottfried Lehmann som Ordførere. I det nye Bønskrift, som de medbragte, og som var underskrevet af 350 Familier i Sognet, hedder det bl. a. »— — Agenden er ganske uforstaaelig. Vor Præst Hr. Ditmer har aflagt alt Syngen for Alteret, naar han forretter Gudstjenesten efter den gamle Anordning, kand man næppe høre eller forstaa ham. Derimod naar han forretter den efter den nye, raaber han af alle Kræfter. Vi har i Skikkelighed gaaet til ham, bedet ham vedblive den gamle Kirke-Anordning, men han blev ivrig, truede os med Fæstningsstraf o. s. v. hvorover ald den Kierlighed og Fortroelighed, som vi havde forhen til vor Lærer (d. v. s. Præst) er bleven udryddet af vore Hjærter. Hvorfor vi nu som troe og lydige Undersaatte af Kierlighed til Religionen haver foretaget os denne lange og besværlige Rejse for at bede om at faa Hr. Dithmer forflyttet og faa en Præst, som vil lære os Guds Vej med Kierlighed, — — at vi kand høre Guds Ord og bruge de højærværdige Sacramenter rettelig i Enighed og Samdrægtighed — —«. I Mellemtiden er det nok kommen til mange pinlige Optrin, thi af et Brev fra Pastor Dithmer fremgaar det¹⁾, at det kom til store Tumulter i Sønderborg Amtshus, hvor mange af Broager Sogns Beboere indfandt sig, »da Folk mente, at Agendens Indførelse var Begyndelsen til en almindelig Afskaffelse af Religion og Kirke«. Visitatorerne bestemte nu, at Agenden kun skulde bruges hveranden Søndag, men heller ikke denne Indrømmelse skabte Ro, thi nu kom nye Deputationer til Præsten og forlangte Agenden helt afskaffet. Det kom atter til store Opløb i Sønderborg, endnu en Gang maatte Øvrigheden give efter og reducere »Agende-Søndagene« til 8 om Aaret. »Men end ikke disse faa Søndage kunde den ny Agendes Fjender unde deres rettænkende Brødre«, skriver Præsten, atter drog 200 Personer til Amtshuset, »mest Teglværksarbejdere«, og »den nedrige Hob i Folket« vilde ogsaa overfalde Sognets to Præster om Natten og

¹⁾ 21. 8. 98.

satte sig imod, at Præsten fik Tiende og Smør og at der ydedes ham Spand- og Haandtjeneste. Nu saa Overkonsistoriet sig nødsaget til at kræve »executoriske Tvangsmidler«, og Adler, som heller ikke laa paa den lade Side i denne Sag, men holdt sig nøje underrettet om Kampen i de forskellige Sogne, tilraadede Kancelliet, at Tumultanterne ikke alene burde have et klart Nej paa deres Henvendelser, »men ogsaa den udtrykkeligste Tilrettevisning — og Tilhold om at forholde sig rolige«. At Forholdet mellem Præst og Menighed nu var ganske ødelagt, behøver næppe at tilføjes. Kærligheden og Tilliden til Præsten »er udryddet af vore Hjærter«, skriver Beboerne, og det blev selvfølgelig ikke bedre af, at begge Sognets Præster indgav Andragende om, at Sognet fik Afslag paa sin Bøn, at Beboerne skulde trues — og om fornødent — tvinges til Ro, at Præsternes Indkomster skulde inddrives ved Magt, og at Agenden skulde bruges endnu oftere. Baade Adler og Overkonsistoriet anbefalede dette Andragende, som viser, hvor ringe Forstaaelse den saakaldte demokratiske Oplysning viste den jævne Befolkning og hvor vidt Afkristningen af Præsteskabet dengang var skredet frem. Nu blev der anvendt Tvang, og ved Hjælp af tilkaldt Militær skaffedes der »Ro« i Sognet, en Stilhed, som i de følgende Aartier mere mindede om Kirkegaardsro. Alt aandeligt Liv dræbtes.

Paa lignende Maade gik det i Bov Sogn,¹⁾ hvor de kirkelige Myndigheder i Forening med Amtmanden lod Kirkeværgerne fængsle for at skabe »Ro«. Men saa drog 100 af Sognets Mænd paa St. Bededag 1798 til Flensborg, hvor de lejrede sig udenfor Amtshuset, og først da man lod Dragonerne hugge løs paa Mængden, — en Mand blev saaret ved Sabelhug i Hovedet — opnaaede Rationalisterne den attraaede »Ro«.

Naar Mellemslesvig og store Dele af Nordslesvig — for slet ikke at tale om de sydlige Egne — i Tiden efter 1800 blev et »roligt Land«, e t s o v e n d e L a n d, da skyldes det ikke mindst, at Rationalisterne fungerede overalt som fortrinlige Ly-

¹⁾ Foruden Visitatsberetningen, S. H. Chronik 1799 p. 180.

seslukkerer. De vilde sprede »Oplysning og Dyd«, men en Skæbnens Ironi er det, at de modsatte Frugter høstedes. Oplysninger fra f. Eks. Bov og Valsbøl Sogne i 1830erne viser klart, at i Stedet for Oplysning bredte Uvidenhed og Overtro sig, i Stedet for Dyder saas kun Lyder, Drikfældighed, Raahed, Slagsmaal, tomme Kirker og den krasseste Materialisme fulgte i Oplysningstidens ensidige Forstandsdyrkelses Spor. Det ene Ord Verwilderung (Valsbøl) karakteriserer Forholdene.

Disse Undersøgelser skulde gerne vise, at det blev skæbnesvangert for den videre Udvikling i Slesvig, at disse Lyseslukkerer var i Virksomhed i Tiden før og efter 1800. Thi det var ikke alene det aandelige Liv, man dræbte mange Steder — og for lange Tider, men alle folkelige Følelser afstumpedes og forkrøbledes. Man dyssede Folk i Søvn, lærte dem at sørge for Kroppene — saa pyt med alt andet. Oplysningstiden har først og fremmest Ansvar for, at Slesvig faldt i Søvn, og at store Dele af Landet sover endnu.

Tilbage er endnu Tønder Amt, men da Billedet her er det samme, kan vi fatte os i Korthed. Utilfredsheden begyndte i Enge, Braderup og Klægsbøl, blev til aaben Modstand og bredte sig videre til alle Sider. Under Trusler om Vold tvang man Præsterne til at give efter. Uroen bredte sig ud over hele Amtet, og særlig i Klanksbøl, Emmelsbøl og Holebøl kom det til »Skammelige Optrin«. I Tønder By »skete det sørgelige Tilfælde, at vi helt og holdent maatte tilbage til det gamle. Det er ikke let »at holde Modet oppe under de Krænkelser, der er forekomne ved det«. Her forlangte Menigheden ogsaa Luthers Katekisme genindført i Skolerne, og den allerede bestilte Adlerske Psalmebog afvistes nu ogsaa. Ved Vintermarkedet i Nibøl 1798 »indfandt sig mange Urostiftere, som ophidsede de rolige Sognes Mænd«. I Emmedsbøl kom der efter Afstemningen en stor Flok »med Stokke og Knipler ind i min Stue«, — skriver Præsten — »og nødte mig til at underskrive deres Ønske om, hvordan Gudstjenesten skulde holdes. For at faa Fred skrev jeg under.«

Om Agendestriden i Ensted Sogn, Tønder Provsti, er der tidligere skrevet, idet den senere Sognepræst der, J. C. M. Paulsen har skildret Optrinet i Kirkekalender f. Slesv. Stift 1864. Her var N. Freuchen Præst, og Pastor Paulsen betoner, at han var en elsket og afholdt Mand, og at der herskede et patriarkalsk Forhold mellem ham og Menigheden, og dog sønderriver Agendestriden paa det voldsomste Pietetens Baand, der bandt Menigheden til Deres gamle Præst. Alt gik først godt i Sognet. Agenden var indført, og Folk holdt sig rolige. Men saa kom der »vesterfra Rygter hertil om Mytterier og Uroligheder, da fremdeles nogle Præster her i Egnen atter antog det gamle Ritual, saa blev ogsaa Menigheden her urolig, og især efter Anstiftelse af den sladderagtige Jordemoder N. N. samledes man i Stubbæk Kro«. En Deputation sendtes til Pastor Freuchen for at kræve Agenden afskaffet. Han stillede sig afvisende og truede med at tage sin Afsked, hvis Menigheden ikke frafaldt Kravet. Saa fandt Afstemningen Sted i Marts 1798, og Flertallet stemte for den gamle Liturgi. Freuchen fik nu Paalæg om at rette sig efter Menighedens Ønske, men han vilde ikke bøje sig for »nogle fanatiske Kvinder og herskesyge Hoveder«, Præsten ansøger nu om sin Afsked, »Jeg vil ikke give mine graa Haar til Pris for disse Menneskers Triumf«. ¹⁾ Hans Efterfølger blev Pastor Lorenz Peter Höeck, som i 1816 blev Præst i Felsted, »ikke fordi han var en dygtig Præst, men en dygtig Advokat.« Han nød stor Anseelse som Lovkyndig og Lovtrækker²⁾. Han fik det ikke let i Ensted, da Naboerne nægtede at betale ham og Degnen deres lovlige Indkomster. Agendørret i Sognet blev først dæmpet, efter at en Exekutionskommando, bestaaende af 1 Underofficer og 12 Ryttere, blev sendt til Sognet. Agenden skulde bruges hver 4. Søndag. Höeck skriver i 1802³⁾: »I de første Aar var der en mærkelig Forskel i Communicanternes Tal, naar Agendens Formularer blev brugt,

¹⁾ I T. K.s Forestilling hedder det, at Aarsagen var »das hohe Alter dieses Geistlichen, der bei der Abnahme seiner Kräfte nicht mehr so nützlich u. thätig seyn kann, als er zu seyn wünschet —«.

²⁾ Ny Kirkehist. Saml. II p. 354.

³⁾ Visitationer, 1802 Anlage H., Kiel.

var der i det højeste 10—20«, »an den anderen Sonntagen strömten oft das dreydoppelte hinzu«.

I R i n k e n æ s og — især — i H o l e b ø l kom det ogsaa til Kamp mellem Præst og Menighed. I Holebøl kæmpede Pastor Eschel J. Schmidt længe mod Folkestemningen, men i 1798 synes han at have givet op. Han skriver til Adler, at han gerne vil bort »fra Egnen omkring Kliplev.« Med disse Ord hentyder han nok til P a s t o r K l i n k e r i K l i p l e v, som ikke var nogen Ven af Agenden, og alt tyder paa, at han har støttet Befolkningen i de forskellige Sogne der paa Egnen, i deres Kamp. Man har rimeligvis været ude efter ham, thi samme Aar forsvarede han sig med, at han »aldrig offentligt paa Prædikestolen har dadlet Agenden eller kaldt den en ny Lære.« Et lignende Standpunkt indtog hans Slægtning Pastor M e y l a n d i V a r n æ s. De to Mænd var ilde set af Rationalisterne, og deres Naboer agerede ogsaa Spioner. Saaledes skriver Pastor Høeck i Ensted, at »den gode Sag vilde have haft større Fremgang her, hvis ikke to Herrer Embedsbrødre i mit Nabskab havde modarbejdet Agenden baade offentligt og hemmeligt. Sandt er det, at Hr. Pastor M. i F. (Meyland i Felsted) har sagt ved en Konfirmation, da der var mange Folk fra andre Sogne i Kirken, »Jeg bliver ved min gamle Bog, men desværre er der mange, ja endog mange Præster, som gaar bort fra den; men hvorledes vil det gaa dem? De farer lige i Helvede.« »Wie schwer ist es unter solchen Schwätzern mit der guten Sache durchzudringen« — sukker Pastor Høeck.

Bedst gik det for Agenden i Flensborg Provsti, hvor den da ogsaa hurtigt blev indført næsten allevegne. I Flensborg By var der stor LigeGYldighed, og det samme kan siges om mange Sogne i Angel, af alle disse Sogne gjorde egentlig kun Hanved, Nykirke og Sørup en Smule Modstand, »fordi man var mere kendt med Sproget i den gamle Agende«, man har jo ikke kunnet videre Tysk. Fra Valsbøl hedder det da ogsaa endnu 1837, at »de ældre kan kun Dansk«.

Allerede omkring 1800 herskede altsaa LigeGYldighed og

aandelig Sløvhed i Angel. Hvor anderledes var saa ikke, som vi har set, Forholdene i Nordslesvig.

For Adler blev Agendesagens foreløbige Udfald en stor Skuffelse, man mærker ogsaa jævnlig hans Vrede mellem Linierne. Men i hvert Fald lærte han og hans Tid, at »— væsentlige Forandringer i det kirkelige Ritual ere meget mislige og betænkelige,¹⁾ saa snart de ikke udgaar fra Menigheden selv.«¹⁾

Spørger man nu: Hvorfor satte Menighederne sig til Modværge mod den Adlerske Agende? Ja, saa maa man først og fremmest svare: Af religiøse Grunde.

Den jævne Mand forstod nemlig godt, at Agenden og dens Kristendomssyn forkyndte ikke det gamle Evangelium. Derfor savnede man overalt de gamle, rette Toner.

Agenden og den Aandsretning, som bar den frem, er præget af en fuldkommen Mangel paa Forstaaelse af Menneskets Syndenød, og Menneskets Trang til en absolut Tilgivelse. Men hertil havde Agenden ikke et Ord at sige. Thi idet Begrebet Synd i Tidens Teologi og Kirke blev reduceret til et Rudiment, i hvert Fald til et ubestemmeligt »noget«, som Mennesket ved egen Kraft kunde vokse fra, saa forstummede nødvendigvis ogsaa al Tale om Naade, om Syndstilgivelse, om Forløsning. Alt det centrale i Kristendommen, først og fremmest dens »theologia crucis«, alt hvorpaa dens Kraft beror, forstod man ikke, eller saa man ikke, fordi Tankeformerne — »Dogmerne« — stak Tidens Børn mere i Øjnene, end det Ind-

¹⁾ Man tænker uvilkaarligt i denne Forbindelse paa den Kirkekamp, som nu, mens dette skrives, føres i Tyskland. Og man mindes den vise Salomos Ord:

det, der kommer, er det, der var;

det, der sker, er det, der skete;

der er slet intet nyt under Solen.

Kommer der noget, om hvilket man kan sige:

Se, her er da noget nyt!

det har dog for længst været til i Tiderne forud for os.

(Prædikerens, Kap. 1.)

¹⁾ Adlers Ord i »Erklæring om den jødiske Ritual-Forandring«. Nord. Kirketid. 1833, p. 706.

hold, som gemtes bag Skallen. Og netop mod disse menneskelige Tankeformer, som det irrationelle ikklædes, rettede man sit Skyts, fordi de smagte af Middelalder og stammede fra »uoplyste Tider«. Man forskandsede sig saa i Udenværkerne, drev paa Moral og Dyd, fremstillede Kristus som »en almindelig Velgører«, et Mønster for Mennesker, en sand Lærer, o. s. v. Og det er ganske givet, at den jævne Befolkning har følt, at her foregik en Forfalskning, at den officielle Kirke svigtede ganske i sin Tjeneste med Evangeliet.

Men det, som den jævne Mand instinktivt følte, det formaaede han kun at udtrykke i ofte meget ubehjælpsomme Vendinger, naar han greb til den sidste Udvej: at henvende sig til Landets Fader i København.

»Vi er lært i det gamle«, skriver man f. Eks. fra Fjellstrup Sogn, »vi finder os lykkelige ved den gamle Indretning«, »kun i Evangeliet finder vi Beroligelse«. I Broager ønsker Menigheden en anden Præst, saa at »vi kan høre G u d s O r d, (den daværende Præsts Forkyndelse indeholdt altsaa ikke Guds Ord). I Aastrup »jamrede nogle over, at de — — —skulde afholde sig fra Guds Bord, og under deres Synders Byrde — — falde i Fortvivlelse.« I Agendens højt klingende Formularer fandt man ikke Guds absolutte Tilgivelse. I Øddis paaviste Beboerne endogsaa, at Agenden ikke var i Overensstemmelse med Kirkens symbolske Bøger, derfor anfører man da ogsaa jævnlige, at »Præsten vil indføre en ny Lære«, »en ny Tro«.¹⁾

I Holbøl Sogn forstaar Oppositionen, »at Antagelsen af den nye Agende strider mod vort Konfirmationsløfte«.²⁾

Man forstod godt, at »i Formularerne og Bønnerne nævnes Jesus kun som Eksempel og Mønster, ikke som Forsøneren.« Overalt savner man Fadervor og Velsignelsen, i det hele taget Altertjenesten og den kirkelige Liturgi. Forskellen mellem det gamle og det ny er saa afstikkende, at Folk bliver

¹⁾ f. Eks. i Abild Sogn, Visitatorialia, Tønder 1799, Beilage 0; Kiel.

²⁾ Pastor Schmidt meddeler det i et Brev til Amtmand v. Ber-touch i Tønder, dat. 13. Febr. 1798. C. VI 2 Nr. 596.

klar over, at Agenden er Begyndelsen til en almindelig Afskaffelse af Religion og Kirke, (Broager) eller »det første Skridt i Retning af Naturalisme og Kirkens Afskaffelse« (St. Vi, her fra skriver Pastor Johannsen, at den Tanke »fylder Folkene med Mistanke og Had mod enhver kirkelig Forandring«.)

I Aventoft Sogn tilraaber Agendens Modstandere deres mere ligegyldige Sognemænd: Hold fast ved den dyrebare Sandhed, at Jesus Kristus er kommen for at gøre Syndere salig.¹⁾ Og det Motto slog an i Sognet, saa Agenden blev afvist af hele Befolkningen ved to Afstemninger med alle Stemmer mod Agenden.

Tydeligst ses det af Bønskriftet fra Witzworth Sogn (se dette foran), at Befolkningen meget vel mærkede, hvad der foregik i Kirken. Det samme ses af et lignende Bønskrift fra Altona til den danske Konge. »Ved nøje Prøvelse af Agenden savner vi desværre den rene lutherske Grundtanke, eller — hvad der er det samme, — den ægte Bibelaand«, skriver 500 Husfædre. Ja, den Del af Menigheden overvejer endog, »om vi skal træde ud af Kirken« (det var gørligt i en By som Altona). Man nævner f. Eks., at Agendens Daabsformularer »forklarer den hl. Daab som et Ceremoniel til Optagelse i et Religionssamfund. Vi har imidlertid altid anset Daaben for at være et Sacramente, hvor vi under synlige Midler modtager himmelske og evige Goder.«

[Det hedder bl. a. videre: Die Beibehaltung der neuen Agende wird notwendig eine Spaltung in der lutherischen Gemeinde erregen. Es ist zu einleuchtend, dass die A. vom bisheringen lutherischen Lehrbegriff gänzlich abweiche, allein auf Tugende u. Moral hinarbeite, u. gut u. tugendhaft zu sein in der Menschen Kräfte, Willen u. Bestreben setze, auch Jesum wenig anders als einen grossen Lehrer, unschuldleidenden, oder einen Mann, der sich um die Menschen sehr verdient gemacht, vorstelle. Dahingegen wir nach dem reinen Bibelbegriff bekennen, dass Jesus Christus ist wahrer Gott über alles, hochgelobet in Ewigkeit, dass wir ohne Ihn

¹⁾ C VI 2 Nr. 596. St. Kiel.

nichts thun können, dass er allein könne seelig machen immerdar, alle, die durch ihn zu Gott kommen. — — Natürlich müssen sich bei solchen Umständen die Lutheraner in alte u. neue eintheilen. Wir alte können aber unmöglich den Gottesdienst nach der neuen Agende ohne Verletzung unseres Gewissens beipflichten. Wir können uns unmöglich zu den Lehren derselben bekennen. Was wird nun hieraus anders entstehen als Trennung von der Kirche, Haltung eines Hausgottesdienstes u. s. w. — Allergnädigster König u. Herr! die Gründe sind wichtig, die für die huldreiche Gewährung unserer demuthvollen Bitte sprechen. Unmöglich können Sie, Dänemarks erhabener Monarch u. weiser Beherrscher! uns, Ihren getreuen Unterthanen Gewissenzwang auflegen wollen, uns, die wir an einem Orte wohnen, wo allen möglichen Religionsparteien freie Ausübung ihres Gottesdienstes verstattet ist. — Sollen auch wir nicht das Recht u. die Freiheit haben unseren Gott nach unserer besten Überzeugung u. nach unserer Väter Weise in der Kirche unseres Wohnorts zu dienen?]

Hertil kommer endvidere, at Befolkningen, i hvert Fald i Nordslesvig, saa paa gammel kirkelig Skik som noget ærværdigt og helligt. Det maatte man ikke røre ved.

Følgende Ansøgning fra Hjerpsted Sogns Beboere, som med Undtagelse af 3 alle var mod Agenden, viser i den Retning, de skriver (26. Febr. 98). »Efter Forstaaelse af Forordning, da det ingen Tvang er hos Kongen, saa befinder vi os i, at holde mest af de gamle Skikke og Lærdomme, som vi har haft tilforn i Kiergen og Skoelen.«¹⁾ Men ogsaa i den Ærbødighed for det hellige, det hævdvundne, kan der ligge mere, end man ofte tænker sig, og i en anden Ansøgning fra samme Sogn skinner det da ogsaa igennem, at religiøse Motiver har samlet Folk til Kamp mod Agenden. Saaledes skriver de samme Beboere senere (12. Marts). »Endskjønt vi Undertegnede rigtignok have bifaldt den Slesvig-holst. nye Kirke-Agende til Dato, saa saae vi dog meget gierne for vor fælles

¹⁾ Tønder Amtsarkiv C. II. Nr. 2, Nr. 596, Staatsarch. Kiel.

R o e l i g h e d s S k y l d, at faa den gamle Liturgie indført igien i vores Kirke — —«.

I en Tid, hvor Befolkningens store Flertal endnu havde dybe Rødder i Sogn og Hjemstavn, var det let at faa Befolkningen til at slaa de Hænder til Side, som vilde forgribe sig paa det hævdvundne, gribe efter det hellige.

Agendens Indførelse — i første Omgang — strandede derfor ogsaa til Dels paa den sønderjydske Befolknings trofaste Vedhængen ved det nedarvede, paa dens Uvilje mod rodløse, aandelige Importvarer.

I sin Redegørelse for Agendestriden i Ensted Sogn, hvor en elsket og æret Præst, som i 50 Aar havde været Præst der, kom i aaben Strid med sin Menighed paa Grund af Agenden, naar Pastor Paulsen til det Resultat, at han »maa efter alt hvad der foreligger, betvivle, at det var i Troens Interesse, denne Kamp blev ført, jeg har ikke kunnet udfinde et Spor, en Yttring, der peger i den Retning« (Ensted Sogn i 1860). Er det rigtigt, saa bliver det til Gengæld uforstaaeligt, at en Mand, som Pastor Freuchen kom i Konflikt med sin Menighed.

Endvidere spores her og der den sønderjydske Oppositionslyst. Embedsmændene skulde drilles, om man saa skulde sætte haardt mod haardt. Her var en kærkommen Lejlighed til at give en næbbet Embedsmand en forsvarlig Dukkert. Disse Tendenser spores især der, hvor Medløbernes Fløk er bleven for stor, og hvor det egentlige, primære Motiv glider i Baggrunden.

I denne Forbindelse kan maaske lige antydes, at i Egne, hvor der fandtes stærke sociale Modsætninger, synes »den lille Mand« ved Agendestriden at have faaet Lejlighed til at gaa imod den mægtige Fløj i Sognet, som i Regelen var Tilhængere af Oplysningstankerne. Spor heraf findes f. Eks. i Beretningerne fra Løjt og Broager.

I de læsende Kredse i Folket virkede selvfølgelig ogsaa »Sognefogedens Brev«, det var f. Eks. Aarsag til Agendestriden i Tønder.

De rationalistiske Kirkereformer strandede paa den sønderjydske Befolknings religiøse Selvstændig-

hedsfølelse, paa dens alvorlige Kristendomssyn, dens trofaste Vedhængen ved det hævdvundne, det, der havde vist at kunne bære i Liv og Død, paa dens Mistænksomhed mod Myndighederne og Embedsmændene, dens Hævdelse af gamle Rettigheder.

Man satte sig med Hænder og Fødder imod at blive iført en færdigsyet fremmedartet Uniform, fordi man holdt paa de hjemmegjorte, solide Klæder. Vore Forfædre viste ogsaa her en intuitiv Evne til at skelne mellem Sandheden og dens Skin, man holdt paa den gamle Kristendom, thi man vidste, at den kunde bære, selv om meget andet skred sammen.

Psykologisk er denne Episode, som tillige er et gripende Blad i vor Hjemstavns Historie, interessant, fordi den kaster nyt Lys over aandelige Stemninger og Tilstande i de forskellige Egne af vor Landsdel, og fordi vi mærker i os selv, at vi har taget ikke saa lidt i Arv efter vore brave Forfædre.
